

Twee problematische foneemopposities door de eeuwen heen: /s/-/z/ en /f/-/v/ in het Nederlands

Pieter van Reenen*

TET 73 (2): 167–208

DOI: 10.5117/TET2021.3.VANR

Abstract

Two problematic phoneme oppositions through the centuries: /s/-/z/ and /f/-/v/ in Dutch

Dutch has a set of solid phoneme oppositions such as /t/-/d/, /p/-/b/ which manifest themselves in minimal pairs such as /p/ak-/b/ak, /t/ak-/d/ak, ra/t/en-ra/d/en which are quite numerous. This is different in the case of /s/-/z/ and /f/-/v/. There are not many minimal pairs and although it is generally accepted that /s/-/z/ and /f/-/v/ form phoneme oppositions, there are homonyms for many a speaker in cases such as /f/ier and /v/ier, /s/ein and /z/ijn, especially in the Dutch of the Netherlands. It will be argued that the phoneme opposition /s/-/z/ has been weak through the centuries and that the phoneme opposition /f/-/v/ only has become weak recently. In the latter case the recently formed labiodental [v] out of bilabial [w] may have triggered the [v] to become [f]. Spelling forms in charters as well as statements and spellings of Renaissance grammarians are analysed, just as data from Modern Dutch dialects. This study shows how phoneme oppositions can become stronger and weaker over time.

Keywords: minimal pairs, homonyms, spelling uniformity, pronunciation, weak and strong phoneme oppositions, dentals [s] and [z], labiodentals [v], [v], [f], Middle Dutch, 14th century Dutch, Early Modern Dutch, Modern Dutch Dialects, Afrikaans, Neogrammarians

“Piet, hoe schrijf ik het: *fresen* of *fraisen*?”
(Uit een e-mail over het *fresen* van een vloer bij de aanleg van vloerverwarming)

1 Inleiding en probleemstelling

Deze studie betreft de periode van 1236, het jaar waarin de oudste onderzochte tekst geschreven is, tot op heden. Gepoogd wordt aan te tonen (a) dat de foneemoppositie /s/-/z/ in het Middelnederlands zwak was en dat nog steeds is, al is de status van de /z/ wel sterker geworden doordat de uitspraak van de [z] in de loop der tijden prestigieuzer is geworden, en (b) dat de oppositie /f/-/v/ oorspronkelijk sterk was, maar na de Renaissance ernstig is verzwakt door een verandering elders in de uitspraak: de verandering van de bilabiale [w] in de labiodentale [v] in Nederland minus Limburg en het zuidoosten van Noord-Brabant. Voor dit onderzoek vergelijk ik vooral Middelnederlands, Renaissance- en het hedendaags taalgebruik: 13e- en 14e-eeuwse oorkonden, Renaissance-grammatici plus de Statenvertaling van 1637, en taal en dialectgegevens van de laatste 50 jaar. Deze studie illustreert hoe foneemopposities in talen in de loop der eeuwen sterker kunnen worden en verzwakken.

Hoezeer in het hedendaagse Nederlands, althans in Nederland, het bestaan van de foneemoppositie /s/-/z/ voor sprekers problematisch kan zijn, bleek me uit een test tijdens mijn fonetiekcolleges. Ik vroeg de studenten de volgende uitspraak te beoordelen:

Do[s]eren is do[z]eren

Ze konden kiezen uit drie antwoorden:

Doceren is doseren

Doseren is doceren

Niet duidelijk

Alle drie de antwoorden werden gegeven. Voor sommige studenten vormden *doceren* en *doseren* een minimaal paar, voor anderen was sprake van homofonen, woorden die hetzelfde klinken, maar een verschillende betekenis hebben, weer anderen kwamen er niet uit.

De meisjesnaam [s]*ien* ‘Sien’ en het werkwoord [z]*ien* ‘zien’ worden in de standaardtaal als een minimaal paar beschouwd, maar voor veel sprekers gaat het ook hier om homofonen. Voor deze sprekers is er eigenlijk maar één foneem, /s/, dat zich soms naast [s] ook als [z] kan realiseren: [s]*ien* is zowel een meisjesnaam als een werkwoord, en [z]*ien* ook. Het *Sien*/*zien*-probleem is zo oud als het Nederlands, zo blijkt uit oorkonden:

Alle die dese letter sullen zien (Egmond 1303)

Alle den ghenen die desen brief zullen sien (Amsterdam 1379)

Jacob Jans zoen ... met Sien zire zuster 'met Sien zijn zuster' (Den Haag 1365)

Het probleem hangt samen met het foneem /z/. Dat komt maar beperkt voor: aan het woordbegin voor klinker en voor /w/ als in *zwaar*, tussen klinkers in open lettergreep, en dan nog in twee woorden in gesloten lettergreep: *puzzel* en *mazzel*. Het probleem is niet dat /z/ bij sandhi als [s] wordt gerealiseerd zoals in *ik sie* 'ik zie'. Sandhiverschijnselen laat ik in deze studie (meestal) buiten beschouwing. Het probleem zit hem elders.

Misschien zijn er sprekers die de /z/ voor klinker en voor /w/ altijd als een [z] zeggen en misschien ook sprekers die altijd een [s] zeggen. Voor een spreker die altijd een [z] zegt voor klinker en /w/ is de oppositie /s/-/z/ sterk. Voor een spreker die voor klinker en /w/ altijd [s] zegt bestaat de oppositie /s/-/z/ niet. Maar de meeste sprekers wisselen bij de realisatie van het foneem /z/ [s] en [z] met elkaar af. Over deze variatie in de realisatie van de /z/, zie bijvoorbeeld Gussenhoven en Bremmer (1983), die de spraak van "the ruling Dutch monarch" onderzoeken, Kissine et al. (2003), FAND IV en met deels dezelfde maar aanzienlijk meer gegeven het GTRP, waarin ook de Friese gegevens te vinden zijn die in de FAND IV nog ontbreken. In het vervolg noem ik het foneem /z/ en de foneemoppositie /s/-/z/ zwak. Met het begrip **zwakke foneemoppositie** duid ik een foneemoppositie aan waarvan de realisaties nu eens minimale paren vormen en dan weer homoniemen. Sterke foneemopposities zoals /p/-/b/ en /t/-/d/ kennen alleen maar minimale paren.

Dat binnen dezelfde taalgemeenschap voor sommige sprekers woorden van het type *zien* en *Sien* minimale paren zijn, voor andere sprekers homoniemen, of iets onduidelijks daartussenin, heeft voor *alle* sprekers een belangrijk gevolg. *Alle* sprekers hebben te maken met medesprekers die [z]- en [s]-klanken produceren in contexten waar ze die zelf niet gebruiken zonder dat de verstaanbaarheid in het geding is. Sprekers beseffen vaak niet eens dat een gesprekspartner [z]*amen*, [z]*estig* en le[s]*en* zegt, waar zij het zelf op [s]*amen*, [s]*estig* en le[z]*en* plegen te houden. Sprekers kunnen zich ook zelf wel eens vergissen en een [s] zeggen waar ze een [z] hadden bedoeld of omgekeerd, en soms beseffen ze dat dan achteraf zelf.

Ook /f/ en /v/ als in /f/*ier* en /v/*ier* vormen een zwakke foneemoppositie, waar in dit geval de /v/ het zwakke foneem is dat dreigt op te gaan in de /f/, zie daarvoor ook de hierboven genoemde studies. Kuitenbrouwer (2015) en Van Oostendorp (2015) signaleren dat ons huidige staatshoofd in

de troonrede het zelfs had over *in[v]esteringen* (ik vervang hun spelling *w* door het fonetische symbool [v] voor labiodentale *w*), in dit geval hypercorrect, ter vermijding van de [f] die in dit type context opruikt.

De afwisseling van [s] en [z] en van [f] en [v] is vaak niet meer dan een vorm van variatie, de betekenis van wat gezegd wordt verandert er niet door. Van zoiets is bij /p/-/b/, /t/-/d/ geen sprake: *schepen* uitspreken als *scheben* levert een niet bestaand woord op, tussen *raden* en *raten* is betekenisverschil, maar bij *fresen* en *frezen* maakt het qua betekenis niet uit.

Er zijn overigens maar weinig minimale paren: Ernestus (2000, 50-51) houdt het aan woordbegin op totaal 10 met /s/ en /z/ en 9 met /f/ en /v/. Het zijn er misschien nog een paar meer: *vrezen/frezen* zit er in elk geval niet bij, maar echt veel worden het er niet. Met zo weinig minimale paren zouden de opposities makkelijk opgeheven kunnen worden, zou je denken, maar dat is in de loop der eeuwen niet gebeurd. Hieronder zal blijken dat de zwakke foneemoppositie /s/-/z/ in de Renaissance zelfs iets sterker is geworden, en dat de oorspronkelijk sterke foneemoppositie /f/-/v/ pas na de Renaissance is verzwakt.

Hieronder eerst, in sectie 2, een analyse van spellingen uit oorkonden. Hierin ook een kritische analyse van een neogrammatistisch argument dat de visie op het /s/-/z/-probleem in het Middelnederlands vertroebeld heeft. Daarna wordt in sectie 3 een aantal teksten van Renaissancegrammatici en de Statenvertaling aan een nader onderzoek onderworpen en in sectie 4 worden de resultaten van de secties 2 en 3 vergeleken. In sectie 5 bespreek ik de drie labiodentalen die vooral vanaf de Renaissance in steeds meer contexten contrastief moeten zijn geworden, en hoe dit geleid kan hebben tot een snelle verzwakking van de tot dan toe sterke foneemoppositie /f/-/v/. Sectie 6 gaat in op enkele aspecten van de verhouding tussen spelling en uitspraak die niet eerder besproken zijn. Sectie 7 betreft de conclusie, sectie 8 punten voor vervolgonderzoek. Daarna volgt nog een Appendix met verwijzingen naar relevante kaarten op de website middelnederlands.nl.

Ten slotte nog een opmerking. Ik ga er in deze studie vanuit dat, tenzij anders opgemerkt, de spellingen <s>, <z>, <f>, <v> en <w> rechtstreeks corresponderen met de uitspraken [s], [z], [f], [v] en [w] en die weer met fonemen. Ik noteer dus [s], [z], [f], [v], [w], /s/, /z/, /f/, /v/, /w/ en <s>, <z>, <f>, <v>, <w> vaak door elkaar. Met deze keuze, die voor sommigen mogelijk onbevredigend is, probeer ik omslachtige omschrijvingen te voorkomen. Rechtvaardiging, nuancering en verantwoording van deze handelwijze volgt al doende.

2 Oorkondecorpora

Het CRM14 (Corpus van Reenen-Mulder) en het CGR13 (Corpus Gysseling-van Reenen) vormen het belangrijkste onderzoeksmateriaal in deze sectie: meer dan anderhalf miljoen Middelnederlandse woorden uit oorkonden, taalkundig verrijkt, gelokaliseerd en gedateerd. Sinds kort kan ook een beroep worden gedaan op het CLVN15 (= Corpus Laatmiddel- en Vroegnieuw-nederlands, samengesteld door Ans van Kemenade, Margit Rem en Nicoline van der Sijs). Het corpus bestrijkt de periode 1400 tot 1700 en is niet taalkundig verrijkt. Het is voorlopig alleen beschikbaar via Nederlab. Zie voor een beschrijving Depuydt, Rem & Van der Sijs (2018).

Spellingen uit de corpora CRM14 en soms CGR13 staan aan de basis van de tabellen en de kaarten hierna. Nog veel meer kaarten zijn te vinden op de website middelnederlands.nl: tussen de ongeveer 2000 kaarten zitten er heel wat over de spellingopposities <s>-<z> en <f>-<v>, zie de Appendix voor de lijst. Ik verwijs ernaar als volgt: *duizend*(14) verwijst naar het item *duizend* in de vormencatalogus en betreft de spellingsverdeling op kaart (14).

Het verschil tussen <s> en <z>, <f> en <v> is vooral te vinden in syllaben die met CV beginnen en daar kunnen CCV-woorden als *zwaar* en *frank* aan worden toegevoegd.

In sectie 2.1 worden tabellen gepresenteerd en besproken, in sectie 2.2 kaarten, sectie 2.3 bespreekt de invloed van de *Ausnahmslosigkeit* van klankwetten op de meningsvorming over de uitspraak van de <s>, sectie 2.4 concludeert kort.

2.1 Tabellen: FL-leenwoorden, frequentie en prominentie

2.1.1 Tellingen van <s> en <z>

Tabel 1 geeft de spellingen <s> en <z> aan het begin van de bekleemtoonde lettergreep van een groot aantal woorden uit de 3797 oorkonden van het CRM14 (versie augustus 2020). De tabel is gebaseerd op de gegevens van vele honderden, mogelijk enige duizenden scribenten. De woorden zijn geordend naar aflopende relatieve frequentie van <z>. Ze zijn gekozen op basis van hun hoge absolute frequenties in het corpus dan wel met het oog op hun hoge percentage <s> of <z>. Soms zijn lemma's en hun samenstellingen bij elkaar genomen: *zegel(en)*, *(be)zit(ten)*-, soms juist opgesplitst: van het werkwoord *zijn* zijn infinitief en tegenwoordige tijd meervoud apart opgenomen. Tabel 1 vormt maar een topje van de ijsberg: er hadden

veel meer vormen opgenomen kunnen worden. Zo ontbreken bijvoorbeeld eigennamen. Zie voor enige aanvullingen Van Reenen & Jongkind (2005, table 2), dat gebaseerd is op de toenmalige versie van het corpus. Een aselechte steekproef uit de oorkondetaal is tabel 1 dus niet. Nog afgezien van de vraag in hoeverre oorkondetaal een aselechte steekproef is van het Middelnederlands.

Tabel 1 <z> en <s> in beklemtoonde positie in woorden uit het CRM14

14e eeuw	z	s	totaal	%z	%s	tag	betekenis/opmerking
zelle	25	0	25	100	0	N	februari/zie Noot 1
ziel-	318	16	334	95	5	N	
zee	14	1	15	93	7	N	
zuid-	464	53	517	90	10	NEBVz	
-zand-	182	22	204	89	11	E	
ziek(1)	88	22	110	80	20	NA	
zeven	267	94	361	74	26	T	
zomer(1)	213	87	300	71	29	N	
zout-	19	8	27	70	30	EN	
zoet-	110	81	191	58	42	ENWA	
zegel(1)	2312	1903	4215	55	45	N	
zeventig	50	41	91	55	45	T	zie Noot 2
zijde(7)	2141	2101	4242	50	50	N	zijkant
zeker-	355	376	731	49	51	NA	
zevene	90	94	184	49	51	T	zeven/cf. ook <i>zeven</i>
zalig(heid)	22	25	47	47	53	NA	
zien(1)	534	767	1301	41	59	W	
zesse	243	355	598	41	59	T	zes/cf. ook <i>zes</i>
zwaar	36	57	93	39	61	A	
zeventien	26	42	68	38	62	T	
zille	20	34	54	37	63	N	landmaat
zestig	52	97	149	35	65	T	zie Noot 3
zaak(1)	492	932	1424	35	65	N	
zullen	1207	2245	3452	35	65	W	
zestien	79	153	232	34	66	T	
zaad/-zaai-	32	66	98	33	67	NEW	inclusief 8x <i>tsaet(s)</i>
zijnde	32	66	98	33	67	W	tegenwoordig deelwoord
zes	136	294	430	32	68	T	
zoon	2233	4918	7151	31	69	N	
tesamen	48	145	193	25	75	B	plus <i>gezamenderhand</i>
-zede-	27	88	115	24	76	NAB	inclusief <i>zedig</i>
-zit-(1)	145	492	637	23	77	WNA	
zulk	77	265	342	23	77	V	
zelf(1)	414	1433	1847	22	78	V	
zeggen	153	574	700	22	78	W	

zij(2)	662	2375	3037	22	78	V	meervoud
zij(2)	169	708	877	19	81	V	vrouwelijk zie Noot 4
zal	2499	544	3043	18	82	W	
zijn	557	2785	3342	17	83	W	tegenwoordige tijd
zetten	94	501	595	16	84	W	
zonder(4)	185	1055	1240	15	85	Vz	
zijn(10)	1231	7207	8478	15	85	V	
zijn(3)	126	842	968	13	87	W	infinitief
zoude-	159	1157	1316	12	88	W	
gezel-	19	156	175	11	89	N	
zo(4)	532	4969	5501	10	90	B	
sint(7)	297	4451	4748	6	94	A	zie Noot 5
som(1)	4	529	533	1	99	N	
simpel-	0	25	25	0	100	A	
samen	0	33	33	0	100	B	exclusief 8x <i>tsamen</i>
zich	0	57	57	0	100	V	
saluut	0	59	59	0	100	V	
sacrament	0	76	76	0	100	N	
solemniteit	0	32	32	0	100	N	

De spellingen zijn genormaliseerd, behalve voor wat betreft <s/z>. De cijfers tussen haakjes achter een aantal woorden verwijzen naar de corresponderende kaart op de website middennederlands.nl. N = Nomen, A = Adjectief, W = Werkwoord, T = Telwoord, V = Voornaamwoord, Vz = Voorzetsel, B = Bijwoord, E = Eigennaam. De tag-toekenningen kunnen kleine onnauwkeurigheden bevatten. Noot 1: Inclusief *zille* en *zulle(maand)*. Noot 2: Exclusief 419x *tseventig* en 17x *tzeventig*. Noot 3: Exclusief 405x *tsestig* en 8x *tzeestig*. Noot 4: Inclusief 53x *zoe/soe*. Noot 5: Inclusief *sunt*, *sont*, *sant*, *sent*, *seint* exclusief 103x *tsint*.

Algemene opmerkingen

De zes woorden (*sint*, *som*, *simpel*, *sacrament*, *saluut*, *solemniteit*) die door de scribenten als ontleningen uit of via het Frans of Latijn kunnen zijn gepercipieerd hebben meer dan 90% <s>. Zulke woorden zal ik in het vervolg vaak aanduiden als **FL-leenwoorden**. Alleen de woorden *samen* (zie ook hierna) en *zich* – wel een leenwoord maar geen FL-leenwoord – zitten niet in deze groep. De zes FL-leenwoorden worden nu nog steeds met <s> gespeeld en met [s] uitgesproken, althans in de standaardtaal. Ook een eigenaam als *Simon* (464 keer) heeft op twee keer na een <s>. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld *Zeger* met 67% <z>, zie ook Van Reenen & Jongkind (2005, table 2). Maar woorden als *suf(fe)(le)n*, *sussen* komen te weinig voor in het Middelnederlands om er al zeker van te zijn dat ze zoals nu en in de Renaissance altijd met een <s> begonnen, zie ook hieronder sectie 3.5.

De verdeling van <z> en <s> over de woorden heeft iets weg van een **normaalverdeling**. Er zijn er met een sterke voorkeur voor <z> en er zijn er met een sterke voorkeur voor <s>, maar er zijn vooral veel woorden zonder sterke voorkeur voor een van beide. De percentages pieken vrijwel nooit bij de 0% of de

100%, zoals bij een sterke foneemoppositie het geval zou zijn. Slechts 5 woorden hebben meer dan 80% <z>, 18 woorden minder dan 20% <z>, 31 woorden hebben 20-80% <z>. Bij 76% van de woorden is <s> in de meerderheid.

Nader onderzoek leert dat in alle 3797 oorkonden <s> voorkomt, maar dat in niet minder dan 648 oorkonden, dat is bijna 1 op de 6, geen enkele <z> te vinden is. Al met al komt in het CRM14 <s> voor klinker ongeveer 5,5 keer zoveel voor als <z>. In 11 oorkonden wordt overal voor klinker en /w/ <z> geschreven, nog geen 1%: 1 uit Kampen regio uit 1344, Utrecht regio uit 1386, Harderwijk regio uit 1400, en 8 uit Amsterdam tussen 1393 en 1399 (dezelfde scribent?). Op de vraag of de introductie van de <z> als een grafematische vernieuwing kan worden gezien, kom ik terug in sectie 2.3 hierna.

Frequente woorden worden, lijkt het, meer met <s> gespeld dan minder frequente woorden. Voorbeelden als *zijn* 'werkwoord (infinitief + tegenwoordige tijd)' en *zijn* 'voornaamwoord' versus *zelle* 'februari' bevestigen die veronderstelling, maar *zegel* en *zijde* doen dat weer minder. De correlatie met frequentie, als die er al is, lijkt al met al niet sterk. (De steekproef is niet noodzakelijk aselekt, zie boven.)

Hoe **prominent** een syllabe hoe meer <z>. Een eensyllabig woord is meestal prominent. In woorden met meer dan een syllabe is de eerste stamsyllabe meestal beklemtoond en dus prominent. De prefixen *be-*, *ver-* en *ge-* in *verzegelen*, *bezegelen* en *gezegeld* tellen dus niet mee. Enig nader experimenteren in de onderzochte corpora leert dat de aanwezigheid van de prefixen *be-*, *ver-* en *ge-* inderdaad wat betreft het <s>- en <z>-gebruik voor de anlaut van de stamsyllaben geen significant verschil lijkt uit te maken. Is er een volgende lettergreep, dan is die meestal on- of althans minder beklemtoond en dus minder prominent. Verder valt op dat de hogere percentages <z> vooral zijn te vinden in naamwoorden en zelfstandige werkwoorden, dat wil zeggen vooral inhoudswoorden, de lagere meer in voornaamwoorden, hulp- en koppelwerkwoorden, voorzetsels en bijwoorden, dus vooral functiewoorden. Voornaamwoorden zoals *zij* kunnen bovendien ook nog eens in onbeklemtoonde positie voorkomen. In *vertellense* – vaak zo aaneengeschreven in de oorkonden – is 'zij' onbeklemtoond. De prominentie zit hem dus vooral in de beklemtoonde eerste lettergreep van inhoudswoorden. Prominentie is een criterium dat het beter lijkt te doen dan frequentie. Afgezien van de FL-leenwoorden staan prominente woorden en lettergrepen in het algemeen hoger in de tabel, de minder prominente lager.

Specifieke opmerkingen

Zelle – dat ook voor *zille* en *zulle*(*maand*) staat – is het enige woord met 100% <z>. Maar al heeft het 100% <z>, het is te weinig frequent om het

gebruik van <s> helemaal uit te sluiten. Bij Kiliaan (1599) vinden we bijvoorbeeld *selle(-maend)*, *sul(le)-maend*, maar Kiliaan heeft geen ingangen met de letter <z>. Mogelijk heeft hij genormaliseerd.

Simpel wordt in alle corpora altijd met <s> gespeld, dus 0% <z>. Maar het MNW levert toch ook een voorbeeld op met <z>: “Hogher ordine men daer ontfaen meneghen zimplen ridder zach, *Couchy* I, 808, Holland/Vlaanderen/Brabant, 1390-1400.” En – ik spring weer vrij heen en weer van spelling naar uitspraak en ook van verleden naar heden – al heeft het nu in de standaardtaal [s], toch is op internet menige vorm *zimpel* te vinden zonder dat die spelling, wat je ook wel tegenkomt, ironisch bedoeld is: “Hoe lang moeten we wachten totdat onze geliefde leiders dit toch zeer *zimpele* principe begrijpen?” (google-zoekresultaat 6 januari 2021). In het Amsterdams is deze hypercorrecte [z]-uitspraak vrij gewoon.

Samen, met 100% <s> in de tabel, kan gevormd zijn uit *tezamen/tesamen* waarin eerst de klinker is weggevallen en daarna de [t]: *tsamen* => *samen*. Dan gaat het om twee verwante maar verschillende lexicale vormen. Het is in elk geval apart geteld van *tesamen/gezamenderhand*, waar de <e> nog steeds aanwezig is met het percentage <s> 75%. *Samen* – indien terecht gescheiden van *tesamen/gezamenderhand* – is dus mogelijk een woord dat, zonder een ontlening te zijn, toch altijd <s> heeft, daarmee de zwakke /s/-/z/-oppositie versterkend, al berust het maar op 33 vormen. De spelling en de uitspraak blijft in de loop der eeuwen echter problematisch, getuige bijvoorbeeld Van Dijk (1861, 77): “Antwoord op vraag 23: ‘Hoe moet men schrijven, *zamen* of *samen*?’ De inzender van deze vraag schijnt er nog niet aan te wanhopen, of zij voor eene volkomene oplossing vatbaar is.” De uitspraak is nog steeds variabel: in Amsterdam klinkt [z]*amen* heel vertrouwd.

Ook bij *zestig* en *zeventig* ging ooit een <t> vooraf: *tsestig* en *tseven-tig*. Na het wegvallen zou je dus <s>*estig* en <s>*eventig* verwachten. Toch komt in tabel 1 heel wat <z> voor. Daar is de <s> dus na het wegvallen van de <t> toch weer <z> geworden. In het CGR13 was dat minder dan in het CRM14: 13 keer <z> versus 47 keer <s>. Toch zijn er ook nu nog steeds sprekers die [z]*esen*[s]*estig* zeggen, heb ik in de loop der jaren onder mijn studenten vastgesteld (en zelf doe ik dat ook). In Vlaanderen wordt zelfs nog *zesen*[ts]*estig*, *zevenen*[ts]*eventig* enz. gezegd. De FAND IV (2005), kaart 113 *zeventig*, leert dat het vooral om het westen van Vlaanderen gaat. Middelnederlands.nl kaarten *zestig* en *zeventig* laten zien dat dat in de 13e en 14e eeuw juist niet zo was. Maar wel ook toen al in Oost-Vlaanderen. Is Oost-Vlaanderen dan een relictgebied? Heeft de [ts]-uitspraak zich vandaar opnieuw over West-Vlaanderen verspreid? Cf. ook *zestig* en *zeventig* in Van Reenen en Wattel (1992).

Opmerkelijk is misschien het verschil in <z>- en <s>-gebruik tussen *zes-zesse-zestien*, *zal-zullen*, *zeven-zevene-zeventien*. Eenlettergrepige woorden zoals *zes* en *zal* plegen een wat langerere uitspraakduur te hebben (en zijn dus mogelijk wat prominenter) dan de eerste lettergreep in meerlettergrepige woorden zoals *zesse*, *zeventien*, zie Van Reenen & Wattel (1992, 296-297). Daar werd wat dat betreft gevonden: “De relatief lange lettergrepen van de korte woorden *zes* en *zal* hadden aanzienlijk meer [s] dan de relatief korte eerste lettergrepen in *zeven* en *zullen*. Ook *zesse*, *zestien* hebben minder [s] dan de eenlettergrepige vormen.” Dat gaat in *zal* en *zes* tegenover *zullen* en *zestien-zesse* inderdaad op en het klopt nog steeds tegenover *zeven-zevene-zeventien*. Ook in de serie *zijnde*, *zijn* (tegenwoordige tijd), *zijn* (voornaamwoord) en *zijn* (infinitief) heeft de relatief eerste korte lettergreep van *zijnde* weer minder [s]. Maar met *zoude*- loopt het mis, dat heeft meer [s] dan *zal*. Dat zet wat Van Reenen & Wattel (1992) vonden weer op losse schroeven.

In FAND IV (2005, 232) is voor moderne dialectgegevens een mogelijk verband gevonden voor het gebruik van [s] en [z] voorafgaand aan voor-, centrale en achterklinkers. Dat verband wordt in de 14e-eeuwse gegevens niet aangetroffen.

Wel of geen stem van de slotklank van het voorafgaande woord leidt tot niet meer <z> of <s>. Een stemhebbende of stemloze laatste klank van het voorafgaande woord zou stem van de beginconsonant van het volgende woord kunnen beïnvloeden (zoals *t* bij *samen* maar niet, of minder, bij *zestig* en *zeventig*): zo’n stemloze klank vooraf zou kunnen leiden tot meer <s>. Van Reenen & Wattel (1992, 297) en Van Reenen & Jongkind (2005, 24-25) hebben daar al eens naar gekeken. Zij vonden geen invloed. Dat heb ik hier in een paar andere woorden ook nog eens gedaan. Ook dat leverde niets op. (Alleen het lidwoord kan dat wel hebben: *tsondags* ‘des zondags’.)

In het bovenstaande is vooral sprake geweest van het CRM14. Bij vergelijking met CGR13 en CLVN15 blijkt het <z>-gebruik in het CRM14 het hoogst. Wel leert een (onvolledige) check dat de rangorde van de percentages in CGR13 en CRM 14 ongeveer hetzelfde lijkt: relatief veel <z> in *ziel*, *zee*, *zuid* en *zand*, minder in *ziek*, *zien*, *zoon* en *zeggen*. Een verdeling van <z> en <s> zoals in tabel 1 wijst niet op een sterke foneemoppositie. Hoe zit het met minimale paren? Zijn die er dan ook niet? In tabel 2 staat een aantal potentiële (bijna) minimale paren uit het CRM14 en het CGR13. In het geval van *zijn*, werkwoord en voornaamwoord, met percentages dicht bij elkaar, kan het onmogelijk om minimale paren gaan. Het zijn en blijven pure homofonen die beide als *sijn* en *zijn* kunnen worden gespeld. En dat ligt bij *zij*, vrouwelijk en meervoud, niet anders.

Tabel 2 Potentiële (bijna) minimale paren uit het CRM14 en het CGR13

14e eeuw	z	s	totaal	%z	%s	Opmerkingen	
zij(2)	169	708	877	19	81	V	vrouwelijk/Noot 1
zij(2)	662	2375	3037	22	78	V	meervoud
zijn(3)	126	842	958	13	87	W	infinitief
zijn(10)	1231	7207	8478	15	85	V	
som(1)	4	529	533	1	99	N	
zom	3	8	11	27	73	N	zie Noot 2
sant	15	95	110	14	86	A	inclusief 19x <i>sanct</i>
-zand-	182	22	204	89	11	E	
zolder	9	15	24	38	62	NE	
zon	7	3	10	70	30	N	
13e eeuw	z	s	totaal	%z	%s		
zolder	1	3	4	25	75	NE	
zon	1	2	3	33	67	N	
som	0	525	525	0	100	N	
zom	15	0	15	100	0	V	zie Noot 2
saai	0	405	405	0	100	N	
zaai-	10	12	22	46	54	WEN	

De spellingen zijn genormaliseerd. De cijfers tussen haakjes achter een aantal woorden verwijzen naar de corresponderende kaart op de website middelnederlands.nl. N = Nomen, A = Adjectief, W = Werkwoord, T = Telwoord, V = Voornaamwoord, Vz = Voorzetsel, B = Bijwoord, E = Eigennaam. De *tag*-toekenningen kunnen kleine onnauwkeurigheden bevatten. Noot 1: Inclusief *zoe/soe*. Noot 2: inclusief 2x *sommighe/somen*

Bij *zaai* en *saai* lijkt het wel te gaan om een minimaal paar. *Zaai(en)* kan wel met een <s> gespeld, maar *saai*, een FL-leenwoord, niet met een <z>. De betekenis van *saai*, ‘wollen stof’ in het Middelnederlands, heeft een dynamische geschiedenis. Volgens het EWN is het substantief oorspronkelijk aan het Frans ontleend, stond het in de middeleeuwen bekend als handelswaar afkomstig uit Brugge en omgeving, maar betekent het nu ‘eentonig, vervelend’, een adjectief dat weliswaar niet langer als een ontlening wordt gevoeld, maar waarin de [s] wel gebleven is. Toch vind je op internet ook wel eens een <z>: “Vandaag ‘dinsdag’ zo *zaaie dag* zonder al die meiden van onze klas.” (Geraadpleegd 27 februari 2021.) Er zijn in de corpora inclusief samenstellingen, waaronder 15 keer *gistelsaai* ‘saai uit Gistel’, attestaties uit Naaldwijk, Dordrecht, Gent en vooral Brugge.

Ook tussen *zand* en *sant* (een deelverzameling van *sint*, zie tabel 1) lijkt het verschil min of meer gehandhaafd. Geografisch komt *sant* in de 14e eeuw langs de IJssel en in Drente voor, zie Rem (2003, 222) en middelnederlands.nl *sint*(3). Het komt nog steeds voor in *sante(n)kraam*. Een google-zoekresultaat op 8 januari 2021 levert niettemin toch nog “ongeveer 33 resultaten” *zantekraam* op tegenover meer dan 50.000 keer *sante(n)kraam*. (De aantallen schommelen per dag.)

Som ‘optelling’ en *zom* ‘sommige’, die in de 13e eeuw mogelijk een minimaal paar vormden, lijken in de 14e eeuw weer op weg homoniemen te worden.

Tabel 3 betreft woorden met <s> of <z> in onbeklemtoonde lettergreep. In het geval van het FL-leenwoord *september*, met <s>, bij wijze van uitzondering een eerste lettergreep zonder hoofdaccent, lijkt de invloed van het Latijn door te werken: het heeft ook nu nog altijd <s>. Vormen met <z> komen ook in het CLVN₁₅ niet voor. De oudst geattesteerde vorm met <z> die ik heb aangetroffen staat in het dagboek van Jan van Riebeeck die overigens overal elders <s> schrijft: “Zeptember anno 1655” (Riebeeck, 1654-1655).

Tabel 3 <z> en <s> in onbeklemtoonde positie in woorden uit het CRM14

14e eeuw	z	s	totaal	%z	%s	Opmerkingen
graze-	16	19	35	46	54	1x niet noordelijk
alzulk	99	1013	1112	9	93	
leze-	93	1132	1225	8	92	
huize-	114	1351	1465	8	92	
eerzaam(1)	17	218	235	7	93	
duizend(14)	135	2068	2203	6	94	
weze-(1)	45	854	899	5	95	
deze-(1)	561	10488	11049	5	95	inclusief 468x <ss>
huizing(1)	14	300	314	5	95	
tornooise(5)	16	353	369	4	96	
alzo(1)	97	2143	2240	4	96	
bewijze-	1	103	104	1	99	
september	0	87	87	0	100	

De spellingen zijn genormaliseerd. De cijfers tussen haakjes achter een aantal woorden verwijzen naar de corresponderende kaart op de website middelnederlands.nl.

Onbeklemtoonde lettergrepen zijn weinig prominent, ze volgen meestal op een beklemtoonde, meer prominente lettergreep. De woorden zijn vaak frequent, de aantallen <z> laag, en daarmee laten de relevante syllaben zich het best vergelijken met het onderste deel van tabel 1: de percentages <s> zijn zo hoog als in tabel 1 of nog hoger. Alleen het noordelijke meervoud *graze* ‘landmaat’ is weinig frequent en heeft veel <z>. Speelt hier iets mee van een contrast met het gewone meervoud *grassen* ‘ge-was’? Hier niet opgenomen eigennamen vertellen hetzelfde verhaal met *Elisabeth* (15,1% <z>) en *Gijsebert* (8,9% <z>): zie Van Reenen en Jongkind (2005, table 3).

Van de beide voornaamwoorden *zij* uit de tabellen 1 en 2 zou je nog kunnen zeggen dat ze eigenlijk deels in tabel 3 thuishoren, voorzover ze, zoals opgemerkt, in de oorkonden één geheel kunnen vormen met het vorige woord en dan een onbeklemtoonde positie innemen in sequenties als

vertellense. Toch leert enig nader onderzoek in het CRM14 dat bij *zij* in die positie relatief niet meer <s> wordt aangetroffen dan als *zij* bijvoorbeeld vóór het werkwoord staat.

In tabel 3 zijn geen potentiële minimale paren opgenomen, die lijken in de oorkonden te ontbreken. Ook woorden als *asem*, *droesem*, (*zuur*)*desem*, waar net als bij *september* op grond van de moderne standaarduitspraak een [s] verwacht kan worden komen in de corpora niet voor. Wel schrijft Jacob van Maerlant, in *Der naturen bloeme*, zie Gysseling-2 (1981, 14333), een keer *droesene*.

Tabel 3 en de onderste items uit tabel 1 betreffen, als de FL-leenwoorden buiten beschouwing blijven, weinig prominente syllaben. *Alzo* en *alzulk* in tabel 3 hebben vanwege het voorafgaande *al* nog minder klemtoon en prominentie dan *zo* en *zulk* in tabel 1. Alle vier worden overwegend met <s> geschreven, maar bij *alzo* en *alzulk* liggen de percentages <s> nog net wat hoger. Dat ligt dus weer helemaal in de lijn van de verwachting: hoe minder prominent, hoe meer <s>.

2.1.2 Een tabel met <f>-<v> en een tabel met <f>-<v> en <s>-<z>

Tabel 4 en ook tabel 5 bevatten woorden met een <v>. Dat is strikt genomen niet helemaal juist, want in de originele teksten stond in plaats van de <v> vaak een <u>. In het Latijn konden de <u> en de <v> voor en door elkaar gebruikt worden, niet alleen als klinker maar ook als medeklinker, zie Van der Wal (2020, 233-307). Je vraagt je af of het lang geleden de ontwerper van dit alfabet niet ging om een geronde, dus bilabiale [u] en een bilabiale, dus geronde [w], maar in het Klassiek Latijn neemt men aan dat <v> voor [v] stond, als in <v>*inum*, via Middelnederlands [w] weer terug naar [v], althans in het grootste deel van Nederland.

Ook de scribenten van de oorkonden gebruiken <u> en <v> door elkaar. Daarbij volgden zij doorgaans de regel: <v> aan woordbegin, <u> elders: *vetgeuen*, ‘uitgeven’. Historici (en een gerenommeerd instituut als de Ecole des Chartes te Parijs) “corrigeren” dat in hun transcripties van de manuscripten nogal eens en maken er *uetgeven* van.

Taalkundigen volgen de historici hierin meestal niet. In het CGR13 heeft Gysseling consequent <v> en <u> onderscheiden. Het CRM14 doet dat ook, mogelijk met uitzondering van enkele teksten overgenomen uit historische edities die niet gecollationeerd konden worden. In deze studie staat voortaan overal <v> als ik de medeklinker bedoel. *T<v>ee* staat dus voor *Tuee*, *s<v>aer* voor *suaer*, *d<v>inghe* voor *duinghe*. Iets dergelijks speelt voor de ‘dubbele <v>’: <vv>, <vu> en <uu>. Bijvoorbeeld: <vv> interpreteer ik als <uu> in *uut* ‘uit’, maar als <w> in *wij*.

Tabel 4 <v> en <f> in beklemtoonde en onbeklemtoonde positie in woorden uit het CRM14

14e eeuw	v	f	totaal	%v	%f	Opmerkingen
van	38181	0	38181	100	0	
ver-	6030	0	6030	100	0	verbaal prefix
veel	247	0	247	100	0	
voor	7788	0	7788	100	0	
vorm(3)	72	53	125	58	42	
frederik(1)	32	178	210	15	85	
frank(3)	67	405	472	14	86	
frankrijk(1)	16	207	223	8	92	
fraude	0	44	44	0	100	
fabriek	0	59	59	0	100	
feest	0	95	95	0	100	
fout	0	37	37	0	100	
briefe-	1807	1	1808	100	0	
erven	3822	0	3822	100	0	exclusief 37x ervfe
wijve-	324	4	328	99	1	exclusief 3x wijfve
erfelijk(16)-	672	1012	1684	40	60	exclusief 276x ff

De spellingen zijn genormaliseerd. De cijfers tussen haakjes achter een aantal woorden verwijzen naar de corresponderende kaart op de website middelnederlands.nl.

Tabel 5 Beklemtoonde <s> en <z>, <f> en <v> aan woordbegin en na ont-

14e eeuw	v/z	f/s	totaal	%v/z	%f/s
ontvangen	5	745	750	1	100
ontzeggen	0	14	14	0	100
zeggen	153	547	700	22	78
vangen	27	0	27	100	0

De spellingen zijn genormaliseerd.

Zo makkelijk als in hetzelfde woord <s> of <z> wordt geschreven, zo weinig zien we die afwisseling bij woorden met <f> en <v>. Opmerkelijk genoeg voor de hedendaagse onderzoeker lijkt daardoor de oppositie /f/-/v/ in het Middelnederlands sterk en daarmee meer op /p/-/b/ dan op /s/-/z/. Wel valt op dat de woorden met <f> 100% FL-leenwoorden zijn, en de variabele woorden met uitzondering van *erfelijkheid* dat ook zijn. Drie van de vier leenwoorden zijn eigennamen. *Frankrijk*, *Frank* (meestal) en *Frederik*. Zijn de woorden relatief recent ontleend aan het Frans/Latijn of daarmee nog steeds in contact, dan zijn ze variabel op hun weg naar de <v>. Als de vijf uitzonderingen in tabel 4 buiten beschouwing blijven vinden we hier de

steile pieken rond de 100% en de 0% die op een sterke foneemoppositie duiden, pieken die bij /s/-/z/ in tabel 1 en 3 zo schitterden door afwezigheid. Van variatie zoals bij <s> en <z> is hier geen sprake. Minimale paren – zoals [f]ier en [v]ier – komen in de corpora overigens niet voor.

Tabel 5 laat nog eens in vier woorden, die op de relevante punten als het ware perfect fonetisch zijn gespeld, het verschil zien tussen de zwakke foneemoppositie /s/-/z/ en de sterke foneemoppositie /f/-/v/. In *zeggen* realiseert de /z/ zich als [z] en [s], in *vangen* de /v/ als [v], maar gaat *ont-* vooraf, dan is onder invloed van de [t] de realisatie [s] en [f]. Vormen als *tsondaghs* ‘des zondags’ en *tfelt* ‘het veld’ blijven hier buiten beschouwing.

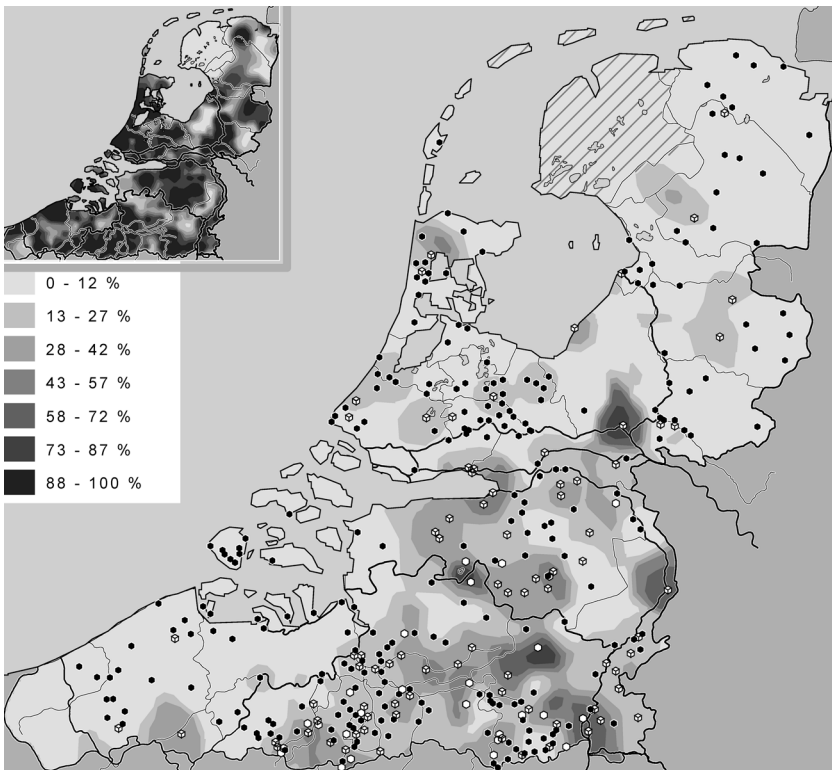
De foneemoppositie /f/-/v/ doet dus in sterkte op wat variabele uitzonderingen na niet onder voor de opposities /p/-/b/, /t/-/d/. Er zijn echter twee verschillen: er zijn weinig minimale paren en de woorden met <f> zijn oorspronkelijk veelal FL-leenwoorden. De <f> wordt bij nieuwe FL-ontleningen of door voortdurend taalcontact opnieuw ingevoerd. Alleen bij *erfelijkheid* is iets anders aan de hand.

Bij de paar variabele uitzonderingen als *frank* ~ *vrank* gaat het om een overgang van het ene foneem naar het andere. Zijn spellingen als *erfve-* en *wijfve* het gevolg van aarzeling?

Conclusie: het Middelnederlands kent een sterke foneemoppositie /f/-/v/ tussen vooral inheemse woorden en vooral FL-leenwoorden. Wel kunnen de /f/ en de /v/ in individuele woorden van foneemcategorie wisselen, maar de oppositie als zodanig is onaantastbaar sterk.

2.2 Spellingskaarten

Bij de analyse van de spellingen in termen van frequenties is tot nu toe de geografische dimensie van de verschillen buiten beschouwing gebleven. Daar geven de kaarten 1-5 een indruk van. Op kaart 1 is te zien waar geen <z> in de oorkonden voorkomt. Dat is vooral het gebied van Arnhem naar het zuiden en een lijn ten oosten van Dordrecht naar en langs de grens van Oost-Vlaanderen, ook al komen ook daarbuiten wel wat niet te verwaarlozen centra met oorkonden zonder <z> voor. De kaarten 2 en 3 – *sint* uit tabel 1 en *duizend* uit tabel 3 – geven daar vanuit het omgekeerde perspectief – relatief veel <z> – ook een indruk van. Deze woorden zijn zo gekozen dat ze ongeveer even grote percentages <z> hebben. Ze zijn min of meer representatief voor vele andere woorden uit de tabellen met ongeveer dezelfde percentages <z>. Zie verder de Appendix voor verwijzingen naar de vele kaarten op de website middelnederlands.nl.

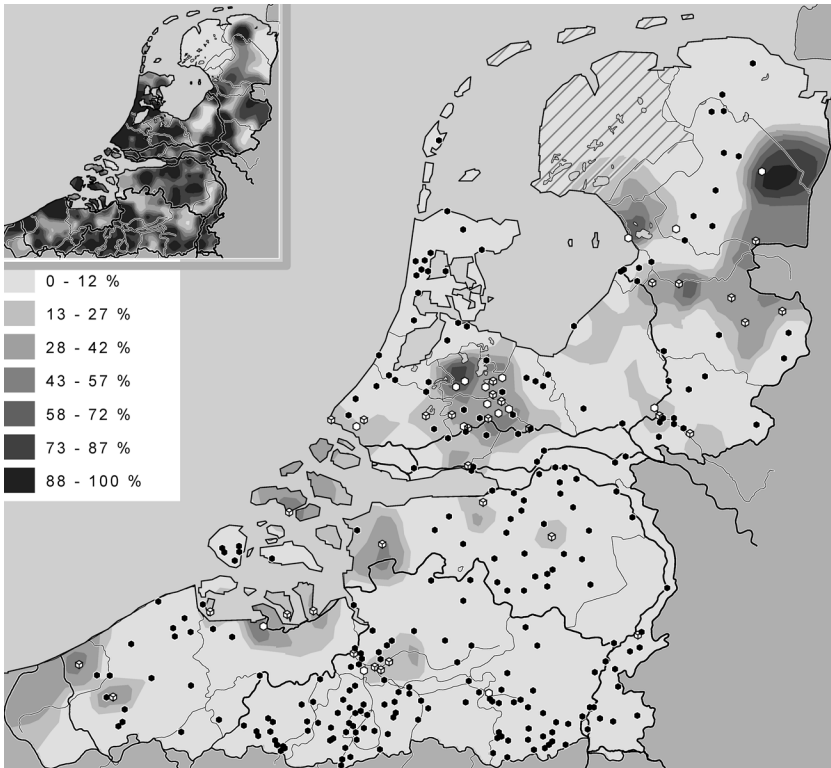
Kaart 1

Donker gebied: Oorkonden uit het CRM14 waarin de <z> niet voorkomt. Licht gebied: Oorkonden waarin de <z> minstens eenmaal voorkomt. Voor de kaarttechniek zie: Wattel & Van Reenen (2010).

Op de kaarten die <s> en <z> betreffen zijn geen scherpe dialectgrenzen te vinden. De conclusie kan geen verrassing zijn: kartering van een zwakke fo-neemoppositie levert diffuse kaarten op. Wel lijken de scribenten vaak een lichte regionale voorkeur te hebben voor <z> in het westen (vooral Utrecht) en het noorden, maar het gaat nergens over grote verschillen met andere regio's.

In het geval van <f> en <v> is in de woorden die variatie vertonen de ruimtelijke verdeling sterk woordspecifiek en in alle gevallen met scherpe dialectgrenzen. Een gebied heeft óf <f> óf <v>. Dat is niet alleen zo op de kaarten van *vorm* en *erfelijkheid*. Scherpe dialectgrenzen zijn ook zichtbaar op de kaarten *Frank*(1), *Frankrijk*(1), *Frederik*(1), zie middelnederlands.nl.

Dat <v> in het Middelnederlands <f> wordt is, behalve in de FL-leenwoorden die al <f> hadden, heel uitzonderlijk. *Vorm* blijft *vorm*, maar

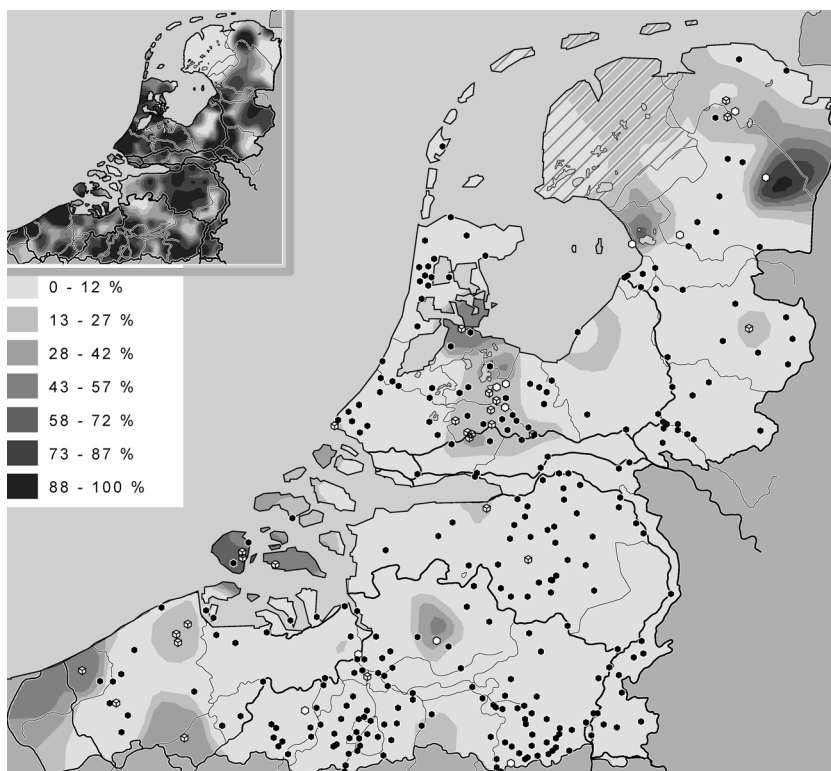
Kaart 2

Donker gebied: Oorkonden uit het CRM₁₄ waarin sint met <z> wordt gespeld. *Licht gebied:* Oorkonden waarin sint met <s> wordt gespeld.

ervelijckheid wordt *erfelijckheid*. En er zijn pas in het CLVN₁₅ drie vormen <f>eel ‘veel’ te vinden (“ende wolde feel liever”, “want *nyet* feel van myn landen opgehaelt syn”, Leeuwarden 1530-1539 en “alzoef feel missen” Friesland 1540-1549). De oudste vorm staat in het MNW: “Fele dunne atters” uit het *Lancfr* Holland 1450-1470. Dat wordt na de Renaissance anders, zie sectie 5.

2.3 Een neogrammatisch tegenargument

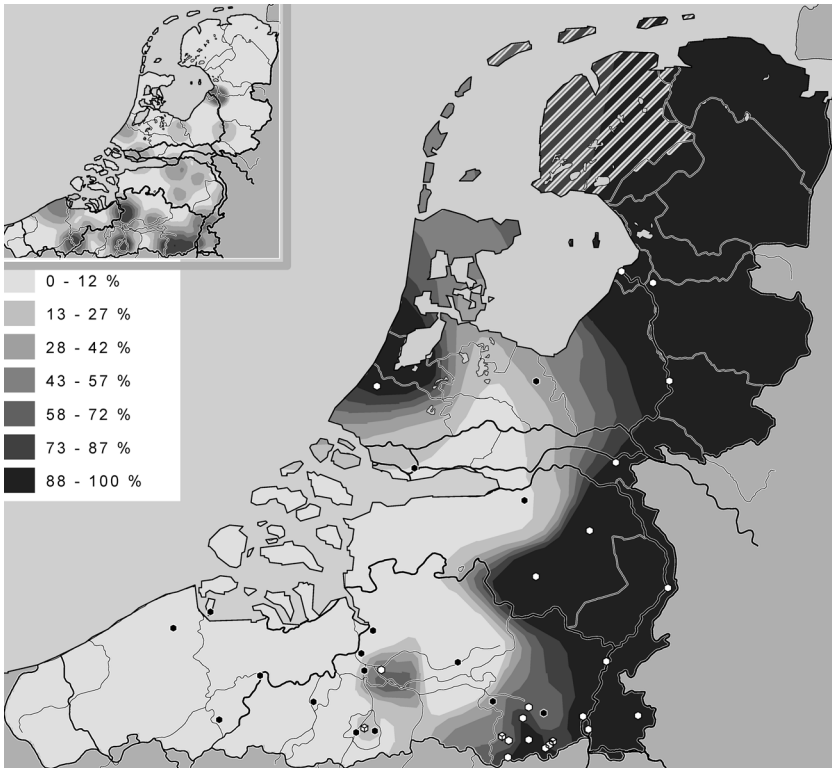
Tot nu toe heb ik aangenomen dat <s> voor [s] staat en <z> voor [z]. Zoals gezegd, deze aanname is niet algemeen aanvaard. Franck moet degene zijn geweest die hier in 1883 met zijn *Grammatik* de trend heeft gezet. Franck (2e druk 1910, 74-75): “s (is) als tönend zu betrachten im Anlaut vor Vokale und vor w, im Inlaut unter denselben Verhältnissen, wenn kein tonloser Laut vorhergeht.” Dus voor klinker en <w> staat <s> voor [z]. Dat is een verrassende uitspraak, en niet alleen omdat zijn collega Lasch (1914, 172), al even

Kaart 3

*Donker gebied: Oorkonden uit het CRM₁₄ waarin duizend met <z> wordt gespeld.
Licht gebied: Oorkonden waarin duizend met <s> wordt gespeld.*

verrassend, de omgekeerde uitspraak doet ten aanzien van de buurtaal, het Middelnederduits, als ze stelt dat <z> juist als altijd stemloos uitgesproken wordt: “Zu beachten ist, dass z den lautwert des s hat ...: *zoen, kezen, unze, alze* usw.” Want waarom zou een scribent een <s> schrijven als hij een [z] zegt? Of <z> schrijven als hij [s] zegt? Niemand zou toch ooit beweren dat als een scribent een <p> schrijft als hij een [b] zegt? Zouden in de 648 oorkondes waarin geen enkele <z> te vinden is de talrijke woorden met <s> voor klinker door hun scribent allemaal als [z] zijn uitgesproken? En zou het verschil tussen *zelle, ziel, zee, zuid* en *zand* (zie tabel 1) die bijna altijd met <z> worden gespeld, maar *zo, gezelschap, zoude* en *zijn* vrijwel niet, dan niets te betekenen hebben? En zou de geografische verdeling met meer <z> in het westen en het noorden puur willekeur zijn? Franck kon zulke vragen op basis van corpora natuurlijk nog niet stellen. Maar waar hij en Lasch ongetwijfeld wel aan gedacht hebben is aan de neogrammatistische these van de

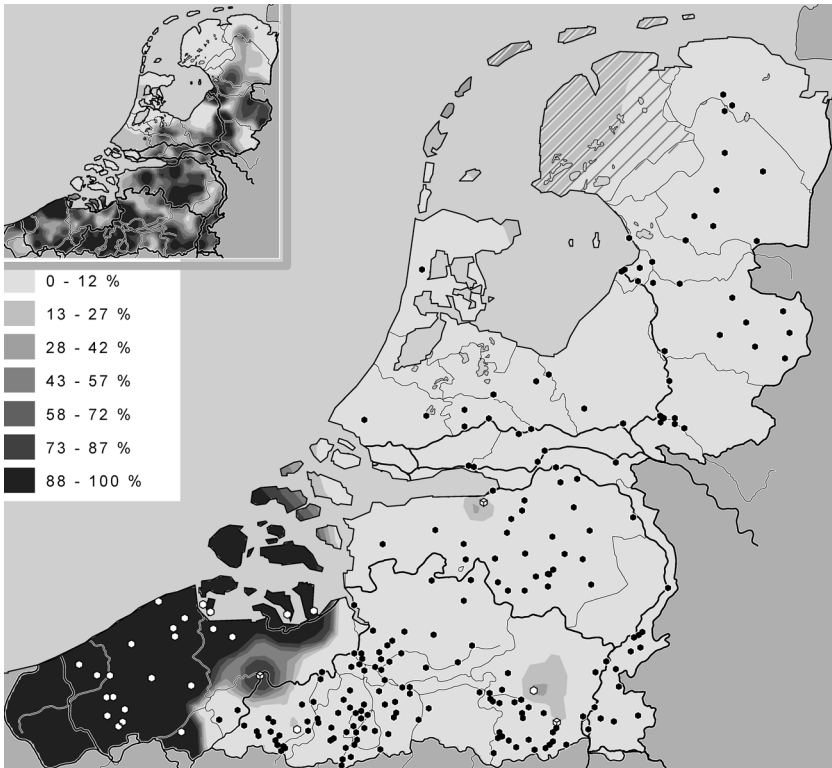
Kaart 4

Donker gebied: Oorkonden uit het CRM14 waarin vorm met <f> wordt gespeld. Licht gebied: Oorkonden waarin vorm met <v> wordt gespeld.

Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze. Die was in 1878 gelanceerd en maakte onmiddellijk furore. Voor Franck (en Lasch) volgde daaruit dat een scribent niet de ene keer [s]*ien* en de volgende keer [z]*ien* kan hebben gezegd. Of [z]*out* en [s]*oude*. Als [s] door een klankwet [z] wordt, dan gebeurt dat zonder uitzondering, alom en overal tegelijk, leert de nieuwe theorie.

Dat zo zijnde moet er dan wel iets mis met de spelling zijn. Franck gooit het daarbij op de <z>: “Diese Schreibung ... wird selten consequent, sondern in willkürlichem Wechsel mit s angewandt.” Toch is het maar hoe je het bekijkt: de <z> staat immers consequent voor [z] en dan zit hem de inconsequentie bij de <s> die willekeurig nu eens voor [z] dan weer voor [s] staat.

Het corpora-onderzoek laat nog andere implicaties van Francks keuze zien. In het CRM14 is bijvoorbeeld de combinatie ‘zullen zien’ 1101 keer te vinden, zie sectie 1 voor twee voorbeelden: naast 527 keer <s>*ullen* <s>*ien* en

Kaart 5

Donker gebied: Oorkonden uit het CRM₁₄ waarin erfelijk(heid) met <f> wordt gespeld. Licht gebied: Oorkonden waarin erfelijk(heid) met <v> wordt gespeld.

328 keer <z>ullen <z>ien ook 140 keer <s>ullen <z>ien en 106 keer <z>ullen <s>ien. Dus 855 keer geen wissel, en 246 keer (22%) wel een wissel. En *zoon* komt in 1453 oorkondes 2 tot 20 keer voor, met maar in 170 oorkondes, dat is 17%, een of meer wissels van <s> en <z>. Veel scribenten, 83%, houden dus een vaste spelling aan voor de beginmedeklinker in *zoon*. Zou je in deze oorkonden alleen de eerste twee voorkomens van *zoon* tellen om beter te kunnen vergelijken met *zullen zien*, dan is het aantal wissels nog maar 7%. Het is een hiërarchie die je telkens terugvindt: binnen een oorkonde minder variatie in hetzelfde woord dan tussen verschillende woorden. En binnen oorkonden minder variatie dan tussen oorkonden. (Dat laatste was al eens uitgezocht voor het Oudfrans in Van Reenen 1988, 164-166). Ook hier zit er wel degelijk een zekere systematiek in het gebruik van <s> en <z>. Maar Franck veegt dat met zijn uitspraken onder het tapijt.

Een andere benadering – waar Franck overigens niet voor kiest – is de termen inconsequent en willekeurig te vervangen door traditioneel. De scribent had nu eenmaal al <s> leren schrijven en is dat blijven doen, ook toen hij al [z] uitsprak: <z> zou dan de moderne, consequent fonetische spelling zijn, en <s> de traditionele. Vertaald naar de voorbeelden hierboven: bij *zullen zien* 527 keer traditioneel, 328 keer modern fonetisch en 246 keer een wissel (22%) tussen de traditionele schrijfwijze en de modern fonetische. En 17% wissels bij *zoon*. Wel een heel geschakel voor de scribenten. Wie de weg van de traditionele schrijfwijze wil bewandelen als complementair verklaringskader van de *Ausnahmslosigkeit*, dient die benadering dan wel nader te onderbouwen. Je zou je bijvoorbeeld kunnen afvragen of het middeleeuws schrijfonders leerde dat elk woord een vaste spelling moet krijgen. Of hoe lang een traditionele schrijfwijze een redelijk alternatief is voor een fonetische spelling. Of hoe die schrijfwijze rekening houdt met lexicaal diffuse klankveranderingen.

Zelf denk ik dat een derde benadering, de *Ausnahmslosigkeit* laten vallen, de enige juiste keuze is. Wat is er eigenlijk op tegen ervan uit te gaan dat, zolang het tegendeel niet blijkt, een scribent opschrijft wat hij op dat moment hardop of in zichzelf zegt? En daarin dus de mogelijkheid van variatie met wat hij eerder zei of later zegt te aanvaarden? Dat soort variatie hoor je tenslotte nog steeds dagelijks om je heen als je je oor daarvoor te luisteren legt. Voor wie het daarmee eens is, of dat herkent, kan elke <s> voor klinker of /w/ probleemloos voor [s] staan en elke <z> voor [z]. Zo kan het voor de scribent noch voor de onderzoeker eenvoudiger. Deze benadering wordt in sectie 4 nog wat nader onderbouwd.

Hier eerst nog iets over Franck (ibid.). Inconsequent en willekeurig blijken ook voor hem geen bevredigende kwalificaties, al heeft hij dan *zeitgemäÙ* verplicht moeite met het accepteren van variatie. Hij worstelt verder met het probleem dat de nieuwe theorie hem opdringt en wikt en weegt zelfs of het misschien niet een idee zou zijn de <s> uit de manuscripten in tekstuitgaven te vervangen door <z>. Maar dat blijkt “im einzelnen” op “groÙe Schwierigkeiten” te stuiten, en dan noemt hij onder andere naast een aantal FL-leenwoorden zoals *sint* en *saluut* ook inheemse woorden zoals *suffen* en *beseffen*. Franck beseft blijkbaar dat hij met zijn neogrammatistische overwegingen *alternative facts* dreigt te creëren, een weg die hij niet gaan wil. Daarmee neemt hij ipso facto de *Ausnahmslosigkeit* niet helemaal over en hoeft <s> niet langer altijd voor [z] te staan. Toch lijkt hij uiteindelijk wel te blijven bij zijn standpunt dat een woord als *zien*, of het nu met <s> of <z> gespeld wordt, altijd met een [z] werd gezegd.

Maar hoe dan ook het kwaad is geschied. De *Ausnahmslosigkeit* lijkt haar weg te hebben gevonden naar latere studies, zie Van Reenen & Wattel (1992, 295-296) voor enige verwijzingen. Voor meer informatie over deze interessante en invloedrijke, maar bijna vergeten neogrammaticus Franck, zie Grave (2013).

2.4 Een zwakke en een sterke foneemoppositie

Dan de hamvraag: zijn er in de oorkonden aanwijzingen voor de foneemopposities /s/-/z/ en /f/-/v/ te vinden en zo ja, zijn die opposities sterk of zwak? Voor wie accepteert dat <s>, <z>, <f> en <v> voor [s], [z], [f] en [v] staat, zijn die aanwijzingen er inderdaad. In beide gevallen staan vooral maar niet alleen FL-leenwoorden – Franck noemt terecht ook *suffen* en *beseffen* – tegenover vooral maar niet alleen inheemse woorden. De foneemoppositie /f/-/v/ is sterk, want beide fonemen staan sterk, al is de /f/ vaak een leenfoneem. Variatie tussen <f> en <v> komt weliswaar voor, maar betreft een beperkt aantal woorden in van elkaar gescheiden dialectgebieden met scherpe geografische begrenzingen. In het CRM14 is de oppositie /f/-/v/ in wezen vrijwel niet te onderscheiden van een oppositie als /p/-/b/.

De oppositie /s/-/z/ staat zwak, want het foneem /z/ staat zwak. Hier is /s/ het leenfoneem, inheemse woorden hebben meestal twee uitspraken [s] en [z]. De verdeling van <z> en <s> op de spellingskaarten is diffuus, met wat meer <z> in het westen en het noorden. In sommige gebieden vooral in het zuidoosten lijkt <z> minder bekend.

Al staat /z/ zwak, <z> is verre van willekeurig verdeeld over de woordenschat. Scribenten lijken in beklemtoonde, prominente lettergrepen en inhoudswoorden meer <z> te hebben geschreven dan in onbeklemtoonde lettergrepen en functiewoorden. Veel scribenten lijken de [z] niet te kennen (648 oorkonden), een paar scribenten gebruiken de [z] overal voor klinker (11 oorkonden), de meerderheid van de scribenten gebruikt [z] en [s] beide, in woorden als *zee* vaak, *lezen* weinig en in *som* en *simpel* nagenoeg niet. In het geval van /s/-/z/ moeten *alle* scribenten vertrouwd zijn geweest met een uitspraak bij anderen die zij zelf niet hadden, en dat heeft dan weer bijgedragen aan een verzwakte perceptie van het verschil.

Kiliaan (1599) en Verdam (1949) kennen in hun woordenboeken wel lemma's beginnend met <f> en <v>, maar geen lemma's beginnend met <z>. Dat kan alleen een spellingskwestie zijn geweest. Je kunt er ook in zien dat de oppositie tussen /s/ en /z/ in hun ogen zwak moet zijn geweest, en die tussen /f/ en /v/ sterk. De foneemoppositie /f/-/v/ is pas vanaf of na de Renaissance zwak geworden, met name in Nederland. Tot de Renaissance

lijkt de oppositie /f/-/v/ zelfs nauwelijks zwakker dan een oppositie als /p/-/b/.

3 Renaissance-grammatici en Statenvertalers

Vanaf de 16e eeuw zijn gedrukte bronnen beschikbaar zoals de Statenvertaling (1637) en zelfs bronnen waarin geleerden, de zogenaamde Renaissance-grammatici, zelf de taal van hun tijd beschrijven. Veel van die grammatici zijn heel duidelijk over het verschil tussen <s> en <z>, voor de onderzoeker een bonus waarover deze bij het oorkonde-onderzoek niet kon beschikken.

Hieronder worden achtereenvolgens besproken verschillen tussen een groep Grammatici voor wie het onderscheid tussen [s] en [z] uiterst belangrijk is (ik duid ze vanaf hier met een hoofdletter aan) en de Statenvertalers (3.1), de voorkeur voor het gebruik van <z> bij de Grammatici (3.2), verschillen tussen de Grammatici onderling (3.3), minimale paren (3.4), onderwijs in minimale paren (3.5), spellingen in beklemtoonde lettergreep (3.6) en spellingen in onbeklemtoonde lettergreep (3.7). In 3.8 iets over /f/-/v/. Tenslotte volgt discussie en een conclusie in 3.9.

3.1 Grammatici en Statenvertalers, een opmerking vooraf bij hun spellingen

Voor deze studie heb ik teksten van een aantal Grammatici onderzocht die het in grote lijnen over het /z/- en /s/-gebruik in spelling en uitspraak eens zijn: De Heuiter (1581), Spiegel (1584), om de auteurs van de *Twe-spraack* zo aan te duiden, Van der Schuere (1612), Van Heule (1625), Van Heule (1633) en Montanus (1635). Anders dan de oorkondeschrijvers streven ze een eenheidstaal na, vooral gebaseerd op (varianten van) het Hollands. Daarin heeft het verschil tussen [s] en [z] nadrukkelijk een plaats. Daarnaast onderzoek ik ook de Statenvertaling (1637), de Statenvertalers verschillen sterk van de Grammatici in <z>-gebruik.

Vooraf hierbij een opmerking. Bij gedrukte bronnen geven de spellingen niet altijd helemaal de tekst van de auteur zelf weer: het werk van zetters, revisoren en correctoren laat soms zijn sporen na, en dat heeft de eenheid van spelling, ook als de auteurs daarnaar streefden, niet altijd bevorderd. Montanus (1635) wijst daar in zijn *Inleiding* (p. 28-29) nadrukkelijk op. En bij Van Heule (1625, 58) staat midden tussen vele spellingen als *Ik zal, Hy zal, Zy zullen* onverwacht ineens een keer het rijtje *Ik sal, Hy sal, Sy sullen*. Dat zal vast niet zijn bedoeling zijn geweest.

In de Statenvertaling (1637) verrassen vormen als *zoon* (Numeri 3, 30), *Ieruzalem* (1 Koningen 2, 11), *gezien* (Handelingen 16, 9), *zich* (Genesis 49, 9) waar elders altijd <s> wordt gespeld, en *saet* (Ezechiël 23, 41) waar elders altijd <z> wordt gespeld. Twee keer *deze* (Jozua 11, 4; 12, 7) tegenover 2925 keer *dese(n)*, 815 keer *ziel(e(n))* tegenover 5 keer *siele(n)* (alle 5 in apocriefe boeken) en 7 keer *zal* tegenover 6794 keer *sal* is vast ook niet de bedoeling geweest. Deze afwijkende vormen zijn stuk voor stuk weer wel aanwijzingen hoe makkelijk <s> en <z> verwisseld kunnen worden, zelfs als je eenheid van spelling nastreeft. En dat hoort dan weer typisch bij een zwakke foneemoppositie.

3.2 Sterke voorkeur voor <z> bij de Grammatici

In tegenstelling tot de oorkondeschrijvers gebruiken de Grammatici veel <z>. Spiegel (1584, 45-46) legt uit waarom:

“Belanghende /s/ ende /z/ daar in word zeer gedooft want men de /z/ nu metter tyd niet/ ófte heel waynigh bezight/ daarze onze ouders (ende dat niet zonder óorzaack) overvloedigh ghebruyckt hebben/ blykende an de oude drucken ende brieven”

“Dóch hebben onze voorouders / *de ze, een zoon, zon*, etc. met z, gheschreven diesvólgens zuldy bevinden dat wy de z, veel ende de s, minder behoeven / daar wy nu int teghendeel de z, wainigh ende de s, steeds in haar plaats ghebruiken”. (Cursivering in plaats van spatiëring door PvR.)

In welke oude drukken en brieven Spiegel zo “overvloedigh” de <z> heeft aangetroffen weten we niet, het zullen niet de teksten van het CLVN¹⁵ zijn geweest, want daar is de <z> niet zo veel te vinden. Wat dat betreft zijn de 14e-eeuwse oorkonden een betere keuze, als je Spiegels voorbeelden ermee vergelijkt: zie ‘zee’ in tabel 1 en ‘zon’ in tabel 2 met hoge percentages <z> (al kan dat gezien de lage aantallen toeval zijn), maar bij ‘zoon’ is het percentage <z> wat aan de lage kant. De Grammatici zijn op het westen (Holland) georiënteerd (zie Van der Sijs 2021, o.a. 538), en daar werd ook in de oorkonden relatief meer <z> gespeld dan in vele andere delen van het taalgebied, cf. de kaarten 1, 2 en 3. Wanneer je bij het schrijven en spreken de keus hebt tussen stemhebbend en stemloos geeft bij Spiegel het prestige van de voorvaderen de doorslag en dat lijkt bij zijn mede-Grammatici net zo te zijn. Deze Grammatici lijken de eersten te zijn die een opmerkelijk scherp gevoel hebben ontwikkeld voor waar [z] gebruikt dient te worden en waar [s]: [z] gebruik je waar je [z] kunt zeggen en misschien kan [s] daar ook wel, maar alleen [z]

is prestigieus. En dan schrijf je ook een <z>. Ze creëren daarmee een norm voor de goede uitspraak. Bij Hooft (bijvoorbeeld in zijn *Historien*) en Vondel (vanaf 1645) wordt die norm ook toegepast, maar dat zal hier nu niet nader worden onderzocht. De norm die we bij de Grammatici aantreffen is dat nu nog steeds, zie sectie 5, al mag bij dit alles niet vergeten worden dat bij de “spraakkunstenaars ... [d]e wens ... soms de vader van de gedachte” (was) (Van der Sijs 2021, 141). Daar komen nog een paar voorbeelden van. Montanus staat er echter om bekend dat hij objectief beschrijft wat hij waarneemt (ibidem).

3.3 Kleine verschillen tussen de Grammatici onderling

In het algemeen zijn de Grammatici het wat de oppositie /s/-/z/ betreft verregaand eens. Toch zijn er hier en daar wat onderlinge verschillen, zie tabel 6. Ter vergelijking zijn in tabel 6 dezelfde gegevens van de Statenvertaling (1637) toegevoegd, en van mijzelf als hedendaagse Hollandse standaard spreker. Kleine aantallen zoals 1 of 2 in tabel 6 schrijf ik toe aan invloed van zetters, revisoren en correctoren. Dan blijkt er bij de Grammatici alleen duidelijk verschil tussen *sommige* en *somtjids*, *samen* (zie ook sectie 2.1.1) en *zelf*. Elders lijken ze overal op dezelfde spellingslijn te zitten. De Statenvertaling (1937) heeft in de tabel als enige overal <s>. Mijn eigen hedendaagse standaarduitspraak valt verregaand samen met die van de Grammatici, met name met die van Montanus: alleen lijkt Montanus naast *zelf* ook *self* te accepteren.

3.4 Niet-minimale en minimale paren in de Statenvertaling

Anders dan de Grammatici hebben de Statenvertalers (1637) niet voor een prestigieus pro-<z>-standpunt gekozen. Toch zijn ze zich onmiskenbaar scherp van het verschil tussen <z> en <s> bewust. Dat blijkt in het bijzonder uit twee minimale spellingsparen. De homografen *zijn/sijn* worden uitgesplitst in *zijn* werkwoordsvormen en *sijn* vormen van het voor-naamwoord, en idem dito bij *zijde* ‘stofnaam’ en *sijde* ‘zijkant’, zie ook De Kooter (2018, 40, 43, 52), Van der Sijs (2021, 239). Een soort disambiguering zoals die bestaat tussen *zij* en *zei*: homofonen maar geen homografen. De Statenvertalers staan in dit gebruik overigens niet alleen: Huygens maakt hetzelfde verschil, althans bij *zijn/sijn*. Van der Sijs (ibid.) noemt het onderscheid “kunstmatig”.

Toch staat er in de Statenvertaling ook een echt minimaal paar: *zant* ‘korrel’ en *sant* ‘zenden’, zie De Kooter (2018, 43). Daar kunnen <s>*in(ne(n))* ‘zin’ en <z>*in* ‘woestijn’ (9 keer, maar ook 4 keer <s>*in*) en een bijna minimaal paar: <s>*edert* (2 keer) en <z>*eden* (9 keer) nog aan worden toegevoegd.

Tabel 6 Enige woorden waarin het <z/s>-gebruik bij de Grammatici onderling verschilt.
'+' staat voor 'veel'.

sommige	z	s	
	+	0	Spiegel
	+	0	Van Heule (1625, 1633)
	+	0	Van der Schuere
	0	+	De Heuiter
	1	+	Montanus
	0	+	Statenvertaling
	0	+	Van Reenen
somtijds	z	s	
	2	+	Spiegel
	9	+	Van Heule (1625, 1633)
	0	+	Montanus
	+	0	Van der Schuere
	0	+	Van Reenen
zelf	z	s	
	+	+	Spiegel
	+	+	Van Heule (1625, 1633)
	+	+	Montanus
	+	0	De Heuiter tselfde niet geteld
	+	5	Van der Schuere tselve 1x meegeteld
	0	+	Statenvertaling
	+	0	Van Reenen
samen	z	s	
	+	+	Spiegel
	+	+	Van Heule (1625, 1632)
	0	+	Montanus
	+	+	De Heuiter
	+	+	Van der Schuere
	0	+	Statenvertaling
	0	+	Van Reenen
zulk	z	s	
	+	1	Spiegel
	+	1	Van Heule (1627, 1633)
	+	2	Montanus
	+	0	De Heuiter tselfde niet geteld
	+	0	Van der Schuere
	0	+	Statenvertaling
	+	0	Van Reenen

3.5 Minimale paren bij de Grammatici: oefening en goed onderricht

Al kan er geen schijn van twijfel aan bestaan dat bij de Grammatici de /s/ en de /z/ scherp uiteen worden gehouden, was dat bij andere sprekers allesbehalve vanzelfsprekend. Dat blijkt met name uit commentaar van De Heuiter en Spiegel. De Heuiter (1581, 61) geeft de sprekers die dat zijns inziens nodig hebben twee rijtjes woorden om het verschil aan te leren, en daarmee de goede uitspraak. Daar zit ook het bijna minimale paar *elsen* ‘om schoenen mee te naaien’ en *elzenhout* bij, het enige paar waar het verschil in de onbeklemtoonde lettergreep te vinden is. Er zijn dus blijkbaar sprekers die foutievelijk *el[s]en* ‘hout’ en *el[z]en* ‘gereedschap’ zeggen. Jan van Riebeeck schrijft inderdaad, in oktober 1654, *elseboomensaet*. Bij zijn andere voorbeelden vermeldt De Heuiter alleen de vormen zonder hun betekenis, en is het daarom niet zeker dat het om minimale paren gaat (bij “ontsieh / maecsel / geensins” gaat het veeleer om sandhiverschijnselen).

“Maer om dat zommige ongeufende menschen swaer duinct in alle woorden s. van z. tonderscheiden / volht (tot ghijt gewent zijt) dezer drij regelen raet.”

In de eerste van de drie regels geeft hij dan een rijtje woorden met [s].

“sus / samen / simpel / sober / somma / seffens / ontsieh / maecsel / geensins / gesuf / elsen om schoun mede te naien”.

En daarna een rijtje met [z]:

“z. zult geheel ander geluit hebben / te weten: zus / zamen / zimpel / zober / elzenhout”

Van der Schuere (1612, 38,39) ziet de oorzaak van het verwisselen van <s> en <z> in “onachtzaamheyt” in het onderricht. Onder de woorden met <s> die hij noemt zijn maar twee FL-leenwoorden.

“DE z is bequaem / om te gebruyken voor de klynk-Letteren ende w, daer de s te hard kommen zoude / als: *zalige, gezegende, zielen, bezocht, zullen, zyn, zwaerlyk*, ende dergelijke.”

“Voor de klynk-Letteren in’t begin der Sillabe / toond de s haren snijdenden / ende de z haren zoeten klank / alzoo in deze volgende woorden wel onderscheydelijk kan gemerkt worden:

sammelen, saey, sedert, simmen, somme, sullen, suf

verzamelen, zaey, zeden, zinnen, zonne, zullen, zucht

In't schrijven word hier in zeer gedwaeld / met d'een voor d'ander te stellen / het welke niet en komt duer het klein verschil haers geklanks: maer duer de groote onachtzaamheyde ende kleene opmerkinge der gener / die met verstandige onderrichtinge / het recht opmerk des zelve anderen behooren te doen achten / ende navolgelijk waer nemen."

De FL-leenwoorden *saey* en *somme* krijgen bij Van der Schuere gezelschap van inheemse woorden, waaronder mogelijk informele: *sammelen* 'treuzelen', *simmen* 'jengelen', *sullen* 'sul' meervoud, *suf* 'suf'. Hier ontmoeten FL-leenwoorden en informele inheemse woorden elkaar in hun oppositie met /z/.

Deze citaten vormen een mooi voorbeeld van de normatieve insteek van de Grammatici. Dankzij oefening en goed onderwijs krijg je het verschil tussen [s] en [z] wel onder de knie. Daarna kun je op de juiste plaatsen [z] uitspreken.

3.6 Spellingen in beklemtoonde lettergreep

De Grammatici hebben aan woordbegin met klemtoon meestal <z> (spellingen genormaliseerd, behalve voor wat betreft <s/z>): *ziel, zien, zeilt, zonder, zullen, zijn* werkwoord, *zijn* voornaamwoord, *zij, zoet, zout, zuur, zo, zes, zeven, zaeden, zulk, zeer* etc. Bij een beperkte serie woorden – waaronder veel FL-leenwoorden – spellen ze echter <s>: *soort, sillabe/silbe, simpel, salaet, solfer, sollen, souderen, sorteren, satijn, saey, somme/somma, sober*, maar daarnaast ook bij *sammelen, sedert, simmen, sullen, suf*, zie eerder.

De Statenvertalers hebben bijna altijd een vaste spelling per woord, maar dat is minder vaak <z> dan bij de Grammatici. Veel woorden uit de oorkonden uit tabel 1 komen ook in de Statenvertaling voor. Ik geef ze hier in dezelfde volgorde, wat laat zien dat het <z>- en <s>-gebruik, ondanks de vaste spelling – een enkele uitzondering, zie sectie 3.1, daargelaten – wel enigszins overeen lijkt te komen: *ziel, zee, zuid, zand, siek, seven, somer, sout, soet, zegel/segel, seker-, sevene, salig-, sien, sesse, swaar, seventien, sestig, saak, sullen, sestien, zaad/zaai, ses, soon, zeden, sit, sulk, self, seggen, sal, setten, sonder, soude, so, somme, geselschap, sich. Zeden, zegel/segel, zaad/zaai* springen eruit in de lijst. Verder trof ik ook nog <z> aan in *zeil, zale/sale* en *seer/zeer*. De Statenvertalers zijn dus zuinig met de <z>. Toch komen ze ook in eigennamen voor: *Zacharia(s), Zebulon*, naast *Salomo(n), Samaria, Sim(e)on*. Bij wijze van uitzondering is er variatie in *Sion* en *Zion* evenals in *Zin* en *Sin*, zie sectie 3.4. Nergens blijkt dat de <z> voor de Statenvertalers prestigieuze status had.

De sterke oppositie tussen /s/ en /z/ bij de Grammatici is verre van in steen gebeiteld in het Nederlands (Hollands) als je er de spellingen van de

Statenvertaling naast legt, met uitzondering van de <s> in FL-leenwoorden. In een grote groep woorden waar de Grammatici <z> hebben, spellen de Statenvertalers <s>. Dat wijst eens te meer op een zwakke oppositie tussen /s/ en /z/.

Een intrigerende vraag in dit verband is ten slotte hoe de predikant Montanus (1635) tegen de spellingkeuzes van de Statenvertalers (1637) heeft aangekeken.

3.7 Spellingen in onbeklemtoonde lettergreep

In onbeklemtoonde lettergreep hebben Grammatici (op verdachte hapaxen na, zie sectie 3.1) <z> waar het maar kan (spellingen genormaliseerd voorzover niet relevant): *wezen, glazen, lezen, muizen, huizen, dezen, rozen, bewijzen, kazen, duizend, boze, wijze, prijzen, rijzen, kroezen*, waar de Statenvertaling *genesen, wesen, lesen, dese, wijze, bese, huisen, duisend* kiest. Toch blijkt bij de eigennamen dat de Statenvertalers (1637) niet aan <z>-vrees lijden: *Amazia, Azaria, Lazarus, Nazareth, Nebucadnezar* (naast *Jerusalem, Jesus, Josef, Josua*).

Niet dat de Grammatici geen <s> kennen in deze positie, want ze spellen wel degelijk ook *a(e)sem, deesem, droesem* en *elsen* van de schoenmaker, *hersen*, *versenen*. Het verschil wordt mooi geïllustreerd in het voor Montanus typische woord *aesemuizen*. De Statenvertaling heeft *suurdeesem*, naast *droesem*.

3.8 De oppositie /f/-/v/, een eerste teken van verzwakking?

Over /f/-/v/ is weinig op te merken, de verdeling van <f> en <v> is rechttoe rechtaan. 'Vorm' is nog steeds variabel, zie ook tabel 4 hierboven: Montanus (1635) schrijft veelvuldig zowel *vorm* als *form*. Alleen een opmerking bij Spiegel (1584) lijkt een nieuwe ontwikkeling in te luiden, namelijk dat <f> en <v> in "veyl, feyl, vel, fel, ick vyn, fyn" in klank veel op elkaar lijken "alzó int spellen van dit elckander zeer ghelyckend gheluyd veeltyds gedooft word" (Caron 1962, 29), cf. in sectie 2.2 ook de paar vormen <f>*eel*.

3.9 Conclusie

Bij de Grammatici staat de foneemoppositie /s/-/z/ sterk, vooral dankzij het feit dat zij het potentiële /z/-gebruik aanzienlijk hebben uitgebreid en dat de /z/ fungeert als prestigemarker. Van nadruk op het /z/-gebruik blijkt niets bij de Statenvertalers (1637), en evenmin van enig prestige van de /z/, ook niet bij de eigentijdse scribenten van het CLVN¹⁵. De foneemoppositie bij de Grammatici en hun medestanders betreft voornamelijk FL-leenwoorden, met /s/, versus voornamelijk inheemse woorden met /z/.

Voor de Statenvertalers ligt de grens tussen /s/ en /z/ niet bij de FL-leenwoorden maar bij een beperkte serie inheemse woorden zoals *ziel*, *zee*, *zuid*, *zand*, *zaad*, *zedes* en een paar aarzelgevallen. De wat kunstmatige opposities tussen *zijn/sijn* (ook bij Huygens) en *zijde/sijde* staan hier los van.

De oppositie /f/-/v/ daarentegen lijkt sterk te staan, alleen Spiegel wijst op verzwakking van het systeem.

4 Middelnederlands en Renaissance-Nederlands

Is er iets veranderd tussen het Middelnederlands en de Renaissance? De foneemoppositie /f/-/v/ staat nog steeds sterk, maar mogelijk kondigt Spiegel een begin van verzwakking aan bij een groep sprekers, al heeft die in zijn ogen geen gezag. Dus hier in wezen geen verandering.

Dat ligt anders bij de foneemoppositie /s/-/z/. Die is nog steeds zwak, maar nieuw is dat de Grammatici van de [z] een prestige-uitspraak maken, waarbij ze als het ware de instructie volgen: gebruik overal voor klinker en /w/ de [z], behalve in de FL-leenwoorden en woorden als *suffen*, *sammelen*, *beseffen* en *elsen*. De Grammatici streven ernaar dat hun medesprekers en -schrijvers niet langer denken dat ze de [s] en de [z] in woorden als *zoon* en *soon* of in woordgroepen als *sullen zien* kunnen afwisselen, maar dat ze altijd voor /z/ moeten kiezen. Met hun veelvuldig [z]-gebruik onderscheiden de Grammatici zich niet alleen van de Statenvertalers maar ook van de scribenten van het CGR13, het CRM14 en het CLVN15, hun tijdgenoten. Tevens komen ze een stap dicht bij de richting van het neogrammatistische ideaal dat Franck voor het Middelnederlands voor ogen stond, terwijl ze daarmee tegelijk met hun nadruk op de keuze van [z] in plaats van [s] Francks uitspraak dat <s> voor [z] staat in het Middelnederlands weerleggen: pas de Grammatici zullen geneigd zijn geweest [z] te lezen als er <s> staat (en willen die <s> dan, net als Franck, ook nog eens verbeteren in <z>).

De Statenvertalers lijken met hun spelling meer in de traditie van de scribenten te staan. Maar of ze uniformer schrijven is moeilijk te zeggen. Met welke van de 3797 oorkonden van het CRM14 moet je de Statenvertaling vergelijken, die ook nog eens zeer aanzienlijk korter zijn, waarvan er 648 niet eens een <z> bevatten en 11 alleen maar <z>? Maar wat wel opvalt is een opmerkelijke continuïteit in het gebruik van de <z>. De woorden in de top van tabel 1 met meer dan 85% <z> hebben in de Statenvertaling allemaal <z>: *ziel*, *zee*, *zuid*, *zand* (*zelle* komt niet voor). Daarnaast kent de Statenvertaling ook nog <z> in *zaad/zaai*, *zedes* (zie ook sectie 3.1 en 3.6),

waar de <z>-percentages in tabel 1 laag zijn. (En 7 keer *zegel* naast 11 keer *sege*, waar *zegel* relatief hoog in tabel 1 staat.)

Is het toeval dat de woorden met het hoogste percentage <z> bij de scribenten ook <z> hebben in de Statenvertaling? Dat lijkt haast uitgesloten. En als het geen toeval is wat is dan de drijfveer die hierachter zit? Hoe weten de scribenten en Statenvertalers dat <z> in deze woorden de voorkeurspelling is? En niet alleen zij: ook Jan van Riebeeck (1654-1655) en Huygens die niet opvallen door overvloedig <z>-gebruik schrijven <z>*ee* en <z>*uid*. Al is er dan geen scherpe foneemoppositie, hebben de sprekers door de eeuwen heen het vermogen de voorkeursuitspraak en -spelling per woord weten in te schatten?

5 Van de Renaissance tot heden: drie labiodentale medeklinkers

In de periode vanaf de Renaissance tot heden blijft de oppositie /s/-/z/ zwak, maar de /z/ heeft nog altijd prestige. “De (z) lijkt belast met prestigewaarde, de (v) veel minder. Typerend is de sterk stemhebbende (z)-uitspraak van de meisjes uit de hoogste beroepsgroep.” Aldus een bevinding van Van Hout (1989, 123) voor de regio Nijmegen. Maar dat geldt veel algemener dan de regio Nijmegen, vgl. Gussenhoven (1981), Gussenhoven en Bremmer (1983). Sinds de Renaissance voor de oppositie /s/-/z/ dus geen veranderingen of verrassingen.

De oppositie /f/-/v/ daarentegen verzwakt in een groot deel van het taalgebied. De verzwakking lijkt veroorzaakt door een verandering elders in het klanksysteem: de bilabiale [w] wordt [v], een derde labiodentaal naast [v] en [f]. De veranderingen worden hieronder nader belicht. Sectie 5.1 bespreekt de overgang van [v] naar [f], sectie 5.2 de overgang van [w] naar [v], sectie 5.3 de diverse labialen taaltypologisch aan de hand van gegevens uit het GTRP.

5.1 [v] wordt [f]

Na de Renaissance – mogelijk vooral de laatste 50 jaar – voltrekt zich een onverwachte verandering in de tot dan toe sterke en stabiele foneemoppositie /f/-/v/: in een groot deel van Nederland verzwakt de oppositie en wordt zelfs nog zwakker dan /s/-/z/. Van de Velde (1996, 113, table 5.7) vindt tussen 1965 en 1993 (naast meer verstemlozing in Nederland dan in Vlaanderen) dat de afname van stem in [v] in Nederland aanzienlijk groter is dan in [z]. Gussenhoven en Bremmer (1983, 57 table 1 en 59

table 2) hadden al eerder bij [v] veel meer stemverlies vastgesteld dan bij [z].

Van de Velde en Van Hout (2001) stellen een nader geografisch verschil vast tussen standaardtaalsprekers in vijf onderzochte regio's die een groot deel van het taalgebied dekken. Hun Table 4 laat zien dat /v/ vooral stemloos wordt in het midden van Nederland, meer nog in de Randstad, maar vooral in het Noorden. Die verstemlozing heeft niet of minder plaats in Limburg en Vlaanderen, cf. ook Kissine et al. (2003). Op basis van het eerdere onderzoek naar /v/ aan woordbegin in Standaard Nederlands in West-Vlaanderen, Vlaams-Brabant, Nederlands Limburg, Zuid-Holland en Groningen/Noord-Drenthe vat Pinget (2015, 28, 31-32) het zo samen: het stemcontrast tussen [f] en [v] in Groningen/Drenthe is zo goed als verdwenen, de verstemlozing in Zuid-Holland gevorderd, zwak in Nederlands Limburg, beginnend in Vlaams-Brabant, en geen verstemlozing in West-Vlaanderen.

De kaarten *vis* (107a) en *verf* (107b) in FAND IV geven het vrijwel complete beeld in de dialecten (alleen de Friese dialecten ontbreken): verstemlozing in Nederland minus Limburg en zuidoost Noord-Brabant.

5.2 [w] wordt [v]

Waar komt de verzwakking van de oppositie /f/-/v/ in het grootste deel van Nederland vandaan? Ik denk dat die het gevolg is van de verandering van de bilabiale [w] in de labiodentale [v]. Waar dat in de dialecten is gebeurd is te zien op kaart (194) *wijn* in FAND IV. Sinds die verandering kent het Nederlands in de betrokken gebieden series met drie labiodentalen als in [v]*in* 'win', [v]*in* 'vin' en [f]*in* 'Fin'. Dat is niet goed uit elkaar te houden met als gevolg verstemlozing van /v/ vooral in het Noorden en Holland. Series van drie labiodentalen komen ook in de talen van de wereld (nagenoeg?) niet voor, taaltypologisch kan het blijkbaar niet echt.

Misschien is het allereerste begin van de verandering van [w] naar [v] al te vinden in het Vroegmiddelnederlands. Het VMNW registreert namelijk naast *twe*, *wrochte* en *swaer* ook vormen als *tue* 'twee', *vrochte* 'wrocht' en *suaer* 'zwaar', met <v> dus. In *t<v>e*, *<v>rochte* en *s<v>aer* staat de <v> mogelijk niet voor de bilabiale [w], maar voor [v] of voor [u] (bij gebrek aan een speciale letter voor de [u] in het alfabet komt de <v> het dichtst in de buurt). In het CGR₁₃ en het CRM₁₄ zijn *s<v>aer* en *t<v>ee* ook te vinden en daarnaast nog *d<v>inghe* 'dwinge'. Het CLVN₁₅ kent *t<v>aleff*, *d<v>anck*, *<v>rochten*. Van der Sijs (2021, 169) geeft een overzicht van wat enkele grammatici erover zeggen, te beginnen bij de *Twe-spraak* van Spiegel (1584), dat ik met wat weglatingen citeer:

De *w* werd in de renaissance over het algemeen bilabiaal uitgesproken, met beide lippen, ongeveer zoals Engelsen en Surinamers hem nu uitspreken. De *Twe-spraack* uit 1584 beschrijft de uitspraak van de *w* aan het begin van een woord nog nadrukkelijk als bilabiaal...

De uitspraak van de *w* hing daarbij wel af van de positie in het woord. Zo maakte Montanus verschil tussen de uitspraak van de *w* in de combinatie *wr* en in overige posities; in de combinatie *wr* zal de labiodentale uitspraak (met de onderlip en de boventanden) het eerst gerealiseerd zijn. Al begin zeventiende eeuw komen spellingen voor als *vreken* 'wreken' en *vroeten* 'wroeten'. In de loop van de zeventiende eeuw ging de uitspraak van de *w* in steeds meer posities, dus ook voor klinkers, naar de moderne, labiodentale uitspraak... In 1683 stelt Van Winschooten zelfs voor de *w* te vervangen door de *v* in bijvoorbeeld *dving* 'dwing', *svem* 'zwem' en *tvijfel* 'twijfel'. ... Dat in het zeventiende-eeuwse Hollands de labiodentale uitspraak gewoon geworden was, kan blijken uit het feit dat deze in het Afrikaans gebruikelijk is.

In de opsomming tot nu toe ontbreekt de [v] aan woordbegin voor klinker. Wanneer worden woorden als *wel* en *wal* voor het eerst met [v] uitgesproken? Gebruikten de sprekers die *vel* en *fel* niet of nauwelijks onderscheidden waar Spiegel (1584) het over had de [v] al wel? De overgang van [w] naar [v] kan gradueel verlopen: van [w] met sterke ronding (zoals nog in Surinaams Nederlands) via [w] zonder veel ronding (zoals in Vlaanderen) en een [w] die tegelijk bilabiaal en labiodentaal is naar [v], en dan weer van [v] via [v] met veel stem naar [v] met weinig stem en [f] met een beetje stem naar [f].

Het hedendaagse Afrikaans hoort zelfs een [v] in een woord als *wal*, zie bijvoorbeeld Coetzee (1985, 60). Scholtz (1980, 59) plaatst de overgang van [v] naar [v] in het Kaaps Afrikaans omstreeks 1750. De [v] was daar daarvoor dus al algemeen. Zei Jan van Riebeeck hem al, ruim 70 jaar na Spiegel?

5.3 Labialen in het GTRP en taaltypologisch

Als spreker van het Nederlands merk je gewoonlijk niks van al die instabiliteit en variabiliteit in de labialen. Maar mijn docent Italiaans was er al wel vertrouwd mee. Zij placht haar overwegend Amsterdamse studenten te instrueren een woord als *Venezia* niet als [v]enezia uit te spreken, want dan kreeg ze meestal [f]enezia te horen, maar adviseerde ze een [v] te zeggen, dus [v]enezia.

Zelf hoor ik, als ik Afrikaans beluister, in een woord als *wal* eerder een [v] dan een [v]. Maar mogelijk is er toch een fractie frictie meer dan ik waarneem en dan gaat het toch om een [v] met veel stem. Ligt in het Afrikaans de uitspraak van de <w> in *wal* soms ergens tussen [v] en [v],

zoals in Nederland de uitspraak van de <v> in *vissen* vaak in de richting van de [f] gaat?

Wie de kaarten van *vis* (kaart 107a) en *verf* (kaart 107b) in FAND IV naast die van *wijn* (kaart 194) legt, ziet globaal hetzelfde kaartbeeld. In *verf* stond de labiodentaal meestal aan het begin van de uiting. Daar is meer stemloosheid te vinden dan in *vis* dat meestal werd voorafgegaan door het onbepaalde lidwoord. Maar in beide gevallen correleert de verstemlozing van /v/ zeer sterk met de [v]-realisatie van de /w/. Daar waar *wijn* met [v] wordt gerealiseerd neigt de /v/ samen te vallen met de /f/.

Tabel 7

	<i>vissen</i>		<i>gevallen</i>		<i>wijn</i>	opmerkingen
v	97	16%	195	32%	u	Nederlands-Nederlands
v-/v	1	0%	1	0%	u	op weg naar de nieuwe trend
v-	32	5%	19	3%	u	
f/v	1	0%	0	0%	u	
f+	6	1%	4	1%	u	
f	187	30%	108	18%	u	de nieuwe trend en Fries
f	8	1%	8	1%	v	nieuwe trend in het Fries
u	0	0%	1	0%	w	
v	244	40%	266	44%	w	Belgisch-Nederlands
v-	15	3%	1	0%	w	
f	16	3%	4	1%	w	
f+	0	0%	1	0%	w	
	607	9	608	8		totaal onderzochte vormen
	616		616			geen gegevens totaal onderzochte dialecten

Frequenties van de labialen in *vissen* en *gevallen*, en hoe die corresponderen met de drie beginconsonanten [w, v, u] van *wijn* in de 616 dialecten van het GTRP (v- = licht stemloze [v], f+ = licht stemhebbende [f], f/v = [f] of [v]). Absolute aantallen en percentages. De belangrijkste patronen zijn vetgedrukt. (Voor *wijn* zie ook kaart 194 van de FAND IV (2005). De samenstellers van de FAND beschikten nog niet over de Friese gegevens.)

In tabel 7 staan frequenties van de verschillende labialen in *vissen* en *gevallen*, en hoe die corresponderen met de drie beginconsonanten [w, u, v] van *wijn* in de 616 dialecten van het GTRP (inclusief de Friese gegevens). De labiaal in *vissen* staat vaak aan het begin van de uiting, de labiaal in *gevallen* is meestal intervocalisch. De vier belangrijkste patronen zijn vetgedrukt. Nederlands-Nederlands staat hier voor het Nederlands in Nederland minus het zuidoosten van Noord-Brabant en Limburg dat hier bij Belgisch-Nederlands gerekend wordt. Het gaat om:

- 292 x [f – v – u] Nederlands-Nederlands
- 295 x [f – f – u] Hollands, Noord-Nederlands (de nieuwe trend), Fries

16 x [f – f – v] Friese minderheidsvariant (de nieuwe trend in het Fries)
 510 x [f – v – w] Belgisch-Nederlands

Drie van de vier patronen staan voor een standaarduitspraak: het Belgisch-Nederlandse patroon, het Nederlands-Nederlandse patroon en de Friese minderheidsvariant die overeenkomt met Standaardafrikaans. Alleen het Nederlands-Nederlandse patroon is instabiel. Het lijkt te evolueren naar het patroon van het Hollands, Noord-Nederlands en Fries. Mocht ook dat nog verder evolueren dan komen de Friese minderheidsvariant en het Standaardafrikaans in zicht. Zodra dat stadium is bereikt kan opnieuw de bilabiale [w] worden ingevoerd, zoals dat in het Standaardafrikaans al op bescheiden schaal gebeurt, zie Coetzee (1985, 50-51).

Vanuit taaltypologisch oogpunt is de instabiele Nederlands-Nederlandse serie [f – v – v] verreweg het interessantst. Want die is (nagenoeg) uniek in de talen van de wereld. Ladefoged & Maddieson (1996: 140-141, 322-325) melden alleen /v/ en /v/ in Isoko (Uzere dialect; Niger-Kordofanian, Nigeria), maar zonder de /f/ te noemen. Bij drie labiodentalen in een taal dringt de vraag zich op of dat aantal niet te hoog is voor de perceptie van de taalgebruikers. De verschuiving van het Nederlands-Nederlandse patroon naar het Hollands-Noordnederlandse-Friese patroon kan erop duiden dat dat inderdaad het geval is. Tussen [f] en [v] is de [v] instabiel en dreigt samen te vallen met de stabiele [f], het aantal minimale paren tussen /v/ en /f/ was toch al niet groot. Naast het Belgisch-Nederlands, dat met [w – v – f] de oude stabiele en solide oppositie tussen bilabiaal en tweemaal labiodentaal handhaaft, is het Nederlands-Nederlands op weg naar een nieuwe stabiele en solide oppositie [v – f – f]. En daarmee komt dan deze variant van het Nederlands vanzelf weer in het taaltypologisch gareel. Het Afrikaans is het Nederlands-Nederlands hierin voorgegaan.

6 Nog wat over de verhouding tussen spelling en uitspraak

Uitgangspunt in deze studie was tot nu toe dat de spellingen <s, z, f, v> in de oorkonden direct voor de uitspraken [s, z, f, v] staan en dat [s, z, f, v] op hun beurt corresponderen met de fonemen /s, z, f, v/. Daarover is in de secties 2.1.2, 4 en 5.2 al het een en ander gezegd. Hier nog wat aanvullingen.

Zoals gezegd, de letters van het Nederlands zijn afkomstig uit het Latijnse alfabet, zie voor een overzicht met veel verwijzingen Van der Wal

(2020). Dat alfabet is niet speciaal bedacht voor een taal als Nederlands met al zijn variaties en veranderingen. Dat was het al niet voor het Latijn. De <c> in *centum* ‘honderd’ en *color* ‘kleur’ stond oorspronkelijk voor een [k], in *color* is dat zo gebleven maar in *centum* is dat eerst [ts] geworden, en later in het Oudfrans [s]. Hier blijft de schrijftraditie achter bij de uitspraak. Iets daarvan vind je zelfs nog terug in het Middelnederlands in bijvoorbeeld *cent* ‘cent’ met een [s], maar in *ceurier* ‘schepen’ staat de <c> voor een [k]. En het Latijnse alfabet is al helemaal niet geschikt om de vele klinkers van de Nederlandse dialecten van vroeger (en nu) fonetisch correct te spellen. In De Wulf (2019) zijn talloze voorbeelden te vinden die laten zien hoe lastig het soms is uit te vinden voor welke klanken de letters staan.

Toch is het soms ook buitengewoon eenvoudig. Spellingskaarten zoals van *zone-zoon*, waar in de 14e eeuw soms per 10 jaar de voortgang van de apocope te volgen valt, zie middelnederlands.nl, plegen te overtuigen als klankveranderingen, temeer omdat de 20e-eeuwse gegevens uit het GTRP de stand van zaken tegen 1400 nog eens verregaand bevestigen, zie Van Reenen & Mulder (2003).

Ook in deze studie is het niet altijd ingewikkeld. Dat de <f> in *feest* voor [f] staat, en de <z> in *zee* voor [z], wordt voorzover ik weet niet betwist. Een potentieel probleem bij de interpretatie van <s> en <z> heb ik naar ik hoop overtuigend opgelost door het toe te schrijven aan het onhoudbare dogma van de *Ausnahmslosigkeit*.

Er is wel eens geopperd dat de scribenten de <z> niet zo goed kennen of lastig vinden te schrijven, en daarom graag <s> voor [z] schrijven. Maar waarom schrijven ze de <z> dan zo vaak in *zelle*, *zee*, *ziel*, *zuid* en *zout* maar dan weer niet in *zoude*? En het ligt ook niet aan het ontbreken van de <z> in het Latijnse alfabet, waar de <z>, na eerst geschrapt te zijn, later weer is ingevoerd, zie Van der Wal (2020, 297-300). In de 13e eeuw is <z> gewoon in de Middelnederlandse oorkonden te vinden, zie tabel 2, in de 14e eeuw neemt de <z> zelfs in aantal toe, maar in de 15e-17e eeuw neemt in het CLVN₁₅ het gebruik van <z> weer af. Zou je dan moeten zeggen dat ze het toen weer lastiger vonden de <z> te schrijven?

Blijven een paar gevallen van <z>-gebruik waar je dat op het eerste gezicht niet meteen verwacht. In de regio's Heerlen (Q101) en Valkenburg (Q113) wordt voor ‘te, tot’ soms *ze*, *zo*, *zu* gespeld. Hier is duidelijk de Duitse spelling met <z> voor [ts] gevolgd. Ook spellingen als <tz>, voor [ts], in *tzu*, *tze* en *tzijt* ‘tijd’ in dezelfde regio danken hun <z> ongetwijfeld aan de dialecten waarin de tweede klankverschuiving heeft plaatsgehad. En woorden als *lantz* ‘land’ genitief (17 keer in 8 oorkonden in de corpusversie van

januari 2021), komen alleen in Limburg voor (slechts één vorm in Belgisch Limburg). Daarentegen zal tweemaal <dz> in *landz* in een oorkonde uit de regio Brugge passen in het kader van de auslautverscherping die bij <d> in deze positie veel voorkomt.

7 Conclusie

Dit artikel schetst de geschiedenis van de foneemopposities /s/-/z/ en /f/-/v/ in het Nederlands. Het probeert aan te tonen dat de foneemoppositie /s/-/z/ in het Nederlands al vanaf de 13e eeuw zwak is. De <z> wordt weinig gebruikt. De oorkondeschrijvers geven hooguit voorkeur aan <z> in prominente woorden zoals bijvoorbeeld *zee*, *ziel* en *zuid*. In leenwoorden uit het Frans en het Latijn wordt de <z> vrijwel helemaal vermeden. De Statenvertalers zetten die traditie in grote lijnen voort. Vanaf de oudste oorkonden via de Statenvertalers tot in varianten van het hedendaags Nederlands, vooral in Nederland, verandert dat beeld niet echt.

Intussen komen de Renaissance-grammatici met iets nieuws. Zij maken de [z]-uitspraak prestigieus. Dat heeft de oppositie althans bij deze sprekers en hun volgers versterkt. Ook deze traditie is in grote lijnen tot vandaag voortgezet. Bij grote groepen sprekers heeft de [z] nog steeds prestige. Toch is de oppositie al met al nog steeds zwak.

Bij de foneemoppositie /f/-/v/ is in de oorkonden en gedurende de Renaissance geen sprake van de variatie die zo kenmerkend is voor de zwakke foneemoppositie /s/-/z/. De sterkte van de oppositie /f/-/v/ lijkt zelfs niet of nauwelijks onder te doen voor die van /p/-/b/, al is die wat betreft de /f/ voornamelijk gebaseerd op leenwoorden uit het Frans of Latijn die mogelijk nog lang als zodanig gepercipieerd zijn. Maar het onderscheiden van [f] en [v] lijkt voor de scribenten in de Middeleeuwen en de Renaissance geen problemen op te leveren. Geïsoleerde woorden kunnen wel van foneemcategorie wisselen, en zo heeft *form vorm* kunnen worden.

In de periode na de Renaissance verzwakt in het Nederlands-Nederlands, maar niet of minder in het Belgisch-Nederlands, de foneemoppositie /f/-/v/. De verzwakking lijkt samen te hangen met de verandering van [w] in [v] voor klinker, wat een teveel aan labiodentale medeklinkers oplevert.

Kortom: de oppositie /s/-/z/ in het Nederlands-Nederlands staat vanouds zwak, maar is wat versterkt door de prestigeuitspraak van de [z]. De

oppositie /f/-/v/ stond vanouds sterk maar is verzwakt in die gebieden waar de /w/ labiodentaal werd. Wat we zien is hoe prestige kan werken als versterkingsmechanisme van een foneemoppositie, en hoe een teveel aan labiodentalen een foneemoppositie kan verzwakken.

8 Punten voor verder onderzoek

Het bovenstaande laat heel wat vragen onbeantwoord. Hieronder een onvolledige inventaris van mogelijk nader onderzoek in vier rubrieken.

8.1 Belgisch-Nederlands en Afrikaans

1. In deze studie zijn de verhoudingen tussen het Nederlands in Vlaanderen en dat in Nederland enigszins onderbelicht gebleven.
2. Ook de verhouding tot Afrikaans, van zowel /s/-/z/ als /f/-/v/-/w/, verdient nader onderzoek. Blijkbaar kwamen de sprekers die in de 17e eeuw uit Holland geëmigreerd zijn niet uit de kringen van de prestigieuze [z]-sprekers. Voor Van Riebeeck is dat hierboven al gebleken.
3. Een andere vraag is of in het Afrikaans de uitspraak van de <w> in *wal* ergens tussen [v] en [w] in ligt, zoals in het Nederlands-Nederlands de uitspraak van de <v> in *vissen* vaak naar de [f] neigt.

8.2 GTRP

Uitgebreide nadere analyse van de vele geluidsopnamen en verfijning van de transcripties van de graduele overgangen van [s] naar [z] en van [f] via [v] en [u] naar [w] in de dialecten van het GTRP kan mogelijk scherpere resultaten opleveren wat betreft regionale overeenkomsten en verschillen in de realisaties van /s/-/z/ en /f/-/v/-/w/.

8.3 Dentalen

1. Voor de /s/-/z/ is nader onderzoek gewenst naar blijken van prestige van de [z] in de eeuwen tussen de Renaissance en het heden. Daarnaast is onderzoek naar wisselingen in [s]- en [z]-gebruik door de eeuwen heen in de diverse regio's een desideratum.
2. Gedetailleerd nader onderzoek naar de <z>-gebruikers door de eeuwen heen kan nieuwe inzichten opleveren. Gedacht kan worden aan een zoektocht naar de geschriften waarin Spiegel veelvuldig <z>-gebruik zegt te hebben gezien, en het inventariseren van medestanders van de Grammatici, zoals Hooft en Vondel, vanaf de Renaissance tot de invoer van standaardspelling. Een andere classificatie zou schrijvers,

zoals Huygens, kunnen betreffen die in hun spelling van *zijn/sijn* bij de Statenvertalers aansluiten.

3. Een boeiende vraag is ten slotte ook in hoeverre de sprekers door de eeuwen heen het vermogen hebben gehad een voorkeursuitspraak en schrijfwijze voor /s/ en /z/ per woord in te schatten: zijn *zee*, *zuid* en *ziel* met een <z> toppers door de eeuwen heen? Zijn er nog meer toppers?

8.4 Labialen

1. Wanneer is de [v] voor klinker in het Nederlands voor het eerst gangbaar?
2. Levert taaltypologisch onderzoek naar labiodentalen in de talen van de wereld inderdaad een maximum van twee op? En is het Nederlands-Nederlands met drie labiodentalen inderdaad uniek?

Appendix: Verwijzing naar kaarten website middelnederlands.nl

Kaarten betreffende /f/-/v/: *erfelijk*(2)(7)(12), *frank*(1)(2)(3), *Frankrijk*(1), *Frederik*(1), *vorm*(1)(2)(3).

Kaarten betreffende /s/-/z/: *Als*(1), *Als*(5), *Als*(6), *Alzo*(1), *Alzo*(2), *Alzo*(3), *Deze*(1), *Deze*(2), *Duizend*(14), *Duizend*(15), *Duizend*(16), *Eerzaam*(1), *Huis*(16), *Huis*(17), *Huis*(18), *Huis*(20), *Huizing*(1), *Huizing*(2), *Huizing*(3), *Huizing*(4), *Lezen*(1), *Lezen*(2), *Lezen*(3), *Tezamen/Gezamenderhand*(1), *Sint*(14), *Sint*(20), *Sint*(7), *Som*(1), *Som*(2), *Tornoois*(5), *Wezen*(1), *Wezen*(2), *Wezen*(3), *Zaak*(1), *Zaak*(2), *Zaak*(3), *Zaterdag*(1), *Zegel*(11), *Zegel*(12), *Zegel*(1), *Zegel*(3), *Zegel*(4), *Zegel*(5), *Zegel*(7), *Zegel*(8), *Zegel*(9), *Zeker*(1), *Zeker*(2), *Zeker*(3), *Zelf*(1), *Zelf*(2), *Zelf*(3), *Zestig*(10), *Zestig*(11), *Zestig*(12), *Zestig*(2), *Zestig*(3), *Zestig*(4), *Zestig*(6), *Zestig*(7), *Zestig*(8), *Zes/Zestien*(1), *Zes/Zestien*(2), *Zes/Zestien*(3), *Zeventig*(4), *Zeventig*(5), *Zeventig*(6), *Zeventig*(8), *Zeventig*(9), *Zeventig*(10), *Zeventig*(11), *Zeventig*(12), *Zeven/Zeventien*(1), *Zeven/Zeventien*(2), *Zeven/Zeventien*(3), *Ziek*(1), *Ziel*(1), *Ziel*(2), *Ziel*(3), *Zien*(1), *Zien*(4), *Zien*(5), *Zijde*(7), *Zijde*(8), *Zijde*(9), *Zij*(12) meervoud, *Zij*(2) meervoud, *Zij*(8) meervoud, *Zijn*(10) werkwoord, *Zijn*(3) werkwoord, *Zijn*(9) werkwoord, *Zijn*(10) voornaamwoord, *Zijn*(11) voornaamwoord, *Zijn*(12) voornaamwoord, *Zij*(14) voornaamwoord vrouwelijk, *Zij*(2) voornaamwoord vrouwelijk, *Zij*(9) voornaamwoord vrouwelijk, *Zit*(1), *Zo*(4), *Zo*(5), *Zo*(6), *Zomer*(1), *Zomer*(2), *Zomer*(3), *Zondag*(1), *Zondag*(3), *Zonder*(4), *Zonder*(5), *Zonder*(6), *Zuid*(1), *Zuid*(2), *Zuid*(3), *Zullen*(10), *Zullen*(22), *Zullen*(33).

* Ik dank Nicoline van der Sijs, Margit Rem, Gertjan Postma en Chris De Wulf voor hun constructieve commentaar op eerdere versies van deze studie. Zonder vele inspirerende gesprekken met Nicoline van der Sijs en Margit Rem was ik überhaupt niet op het idee gekomen om dit artikel te schrijven. Ook veel dank voor de constructieve inbreng van de twee anonieme reviewers. Ik hoop dat ik hun zeer gewaardeerde suggesties voldoende recht heb gedaan.

Bibliografie

- Caron, W.J.H. (1962), *H.L. Spiegel, Twe-spraack. Ruygh-bewerp. Kort begrip. Rederijck-kunst*, Groningen.
- Caron, W.J.H. (1971), *Christiaen van Heule, De Nederduytsche Grammatica ofte Sprac-konst* (1625), Groningen (deel 1).
- Caron, W.J.H. (1971), *Christiaen van Heule, De Nederduytsche Sprac-konst ofte Tael-beschrijvinghe* (1633), Groningen (deel 2).
- Caron, W.J.H. (1964), *Petrus Montanus, De Spreeckonst* (1635), Groningen.
- CGR13 = Corpus Gysseling-Van Reenen: zie Gysseling-I.
- Coetzee, Anna E. (1985), *Fonetiek*, Pretoria/Kaapstad.
- CRM14 = Corpus Van Reenen-Mulder.
- De Heuter (1581), zie Dibbets (1972).
- Depuydt, Katrien, Margit Rem & Nicoline van der Sijs (2018), 'Rapportage over de onderzoekspilot binnen Nederlab t.b.v. de samenstelling van een corpus van de 15e en de 16e eeuw', *rapport ten behoeve van de wetenschappelijke track van Nederlab*.
- De Wulf, Chris: *Klankatlas van het veertiende-eeuwse Middelnederlands. Het dialectvocalisme in de spelling van lokale oorkonden*. Gent (2019).
- Dibbets, G.R.W. (1972), *Pontus de Heuter, Nederduitse orthographie*, Groningen.
- Dijk, J.A. van (1861), 'Zamen of samen?', *De Nieuwe Taalgids* 3, 77-81.
- Ernestus, Mirjam (2000), *Voice assimilation and segment reduction in casual Dutch: A corpus-based study of the phonology-phonetics interface*. Utrecht.
- EWN = Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs (2003-2009), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, Amsterdam.
- FAND IV = De Wulf, C., J. Goossens, J. Taeldeman (2005), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Volume IV, Gent.
- Franck, J. (1910), *Mittelniederländische Grammatik*, Leipzig (2e druk, 1e druk 1883).
- Grave, Jaap (2013), 'Johannes Franck (1854-1914): de eerste hoogleraar Nederlandse taal- en letterkunde in het Duitse taalgebied', *Studium*, 5, 207-224.
- GTRP = Goeman-Taeldeman-Van Reenen-Project, www.meertens.knaw.nl/projecten/ mand
- Gussenhoven, Carlos & Rolf H. Bremmer Jr. (1983), 'Voiced fricatives in Dutch: sources and present-day usage', *Nowele* 2, 55-71.
- Gussenhoven, Carlos (1981), 'Measuring the acceptability of voiced fricatives', *Proceedings IFN* 5, 96-126, Department of Phonetics University of Nijmegen.
- Gysseling-I = Gysseling, M. (1977-1987), *Corpus van Middelnederlandse teksten. Reeks I. Ambtelijke bescheiden*, 's-Gravenhage.
- Gysseling-II = Gysseling, M. (1977-1987), *Corpus van Middelnederlandse teksten. Reeks II. Literaire handschriften*, 's-Gravenhage.

- Hout, Roeland van (1989), *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, proefschrift Nijmegen.
- Kiliaan, C. (1599), *Etymologicum Teutonicae Linguae, sive Dictionarium Teutonico-Latinum*, Antwerpen, herdrukt in 1972.
- Kissine, Mikhail, Hans van de Velde and Roeland van Hout (2003), 'The devoicing of Fricatives in Standard Dutch' in P. Fikkert & L. Cornips (eds.), *Linguistics in the Netherlands 2003*. Amsterdam: John Benjamins, 93-104.
- Kuitenbrouwer, Jan (2015-09-15), [Tweet]. Verkregen van <https://twitter.com/kuitenbrouwer/status/643771665827143680>
- Ladefoged, Peter & Ian Maddieson (1996), *The sounds of the world's languages*, Oxford/Malden.
- Lasch, Agathe (1914), *Mittelniederdeutsche Grammatik*, Halle.
- Montanus (1635), zie Caron (1964).
- Oostendorp, Marc van (2015-09-15), [Tweet]. Verkregen van <https://twitter.com/fonolog/status/643774457014784000>
- Pinget, Anne-France (2015), *The actuation of sound change*, Proefschrift Utrecht.
- Reenen, Pieter van (1988), 'Les variations des graphies *o/ou* et *en/an* en ancien français', in P. Th. van Reenen & K. H. van Reenen-Stein (eds.), *Distributions spatiales et temporelles, constellations des manuscrits*, Amsterdam/Philadelphia, 163-176.
- Reenen, Pieter van, Anke Jongkind (2005), 'One or two phonemes: /ø/ – /u/ in Old French, /s -/z/ in Dutch and Frisian – New solutions to an old problem', in: Yuji Kwaguchi *et al.*, *Linguistics Informatics – State of the art and the future*, Amsterdam/Philadelphia, 9-28.
- Reenen, Pieter van en Maaïke Mulder (2003), 'Linguistic interpretation of spelling variation and spelling conventions on the basis of charters in Middle Dutch and Old French: Methodological aspects and three illustrations', in Goyens, Michel & Werner Verbeke (ed.), *The dawn of the written vernacular*, Leuven, 179-199.
- Reenen, Pieter van en Evert Wattel (1992), 'De uitspraak van /s/ en /z/ voor klinker in het Nederlands: zes eeuwen variatie', in: *De binnenbouw van het Nederlands. Een bundel artikelen voor Piet Paardekooper*, red. H. Bennis en J.W. de Vries, Dordrecht, 291-309.
- Rem, Margit (2003), *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340) Naar een lokaliseringsprocedure voor het veertiende-eeuws Middelnederlands*, Amsterdam.
- Riebeeck, Jan van (1654-1655), *Daghregister*, dbnl.
- Scholtz, J. du P. (1980), *Wording en ontwikkeling van Afrikaans*, Kaapstad.
- Sijs, Nicoline van der (2021), *Taalwetten maken en vinden: het ontstaan van het Standaardnederlands*, Gorredijk.
- Van de Velde, Hans (1996), *Variatie en Verandering in het gesproken Standaard-Nederlands (1935-1993)*, Proefschrift Nijmegen.
- Van de Velde, H. & R. van Hout (2001), 'The Devoicing of Fricatives in a Reading Task', in T. van der Wouden & H. Broekhuis (eds.) *Linguistics in the Netherlands 2001*. Amsterdam: John Benjamins, pp. 225-236.
- Van der Schueren (1957), zie Zwaan (1957).
- Van Heule (1625), zie Caron (1971).
- Van Heule (1633), zie Caron (1971).
- Verdam (1949), *Middelnederlandsch handwoordenboek*, 's-Gravenhage.
- VMNW = *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (2001), Leiden.
- Wal, Diedrik van der (2020), *Alles begin met A*, Amsterdam.
- Wattel, Evert & Reenen, Pieter van (2010), "Probabilistic maps", in: Alfred Lameli, Roland Kehrein, Stefan Rabanus (eds.), *Language and Space, An International Handbook of Linguistic Variation*, Volume 2: Language Mapping, Chapter 25, Mouton De Gruyter, 495-505, 2501-2505.

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1882-1998), 's-Gravenhage/Leiden; Aanvullingen (2001).
Zwaan, F.L. (1957), *Jacob van der Schuere, Nederduydsche spellinge* (1612), Groningen/Djakarta 1957.

Over de auteur

PIETER VAN REENEN, Meertens Instituut, Postbus 10855, 1001 EW Amsterdam
E-mail: piet.van.reenen@meertens.knaw.nl